

T.C.
KIRŞEHİR AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KATİP ÇELEBİ (YABANCI UYRUKLU (IRAK)
BİR ÖĞRENCİ GÖZÜYLE)

Hazırlayan
FATİMAH MERIE HAMMOD ABBOOSH

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Veli ÜNSAL

KIRŞEHİR- 2023

©2023- Fatimah Merie HAMMOD ABBOOSH

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KATİP ÇELEBİ (YABANCI UYRUKLU (İRAK)
BİR ÖĞRENCİ GÖZÜYLE)

KATIP CELEBI (FROM THE PERSPECTIVE (İRAQ)
OF A FOREIGN STUDENT)

Hazırlayan
FATİMAH MERİE HAMMOD ABBOOSH

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Veli ÜNSAL

KIRŞEHİR- 2023

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi, FATİMAH MERİE HAMMOD ABBOOSH tarafından hazırlanan “Katip Çelebi (Yabancı Uyruklu (Irak) Bir Öğrenci Gözüyle)” adlı tez çalışması 23.11.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman (İmza)

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Üye.....(İmza)

Doç. Dr. Sırrı TİRYAKİ

Üye.....(İmza)

Dr. Öğretim Üyesi İlker TÜRKMEN

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2023

İmza

Prof. Dr. Cemalettin İPEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için

başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2023

FATİMAH MERİE HAMMOD ABBOOSH

İmza

ÖZET
KATİP ÇELEBİ
(YABANCI UYRUKLU (IRAK) BİR ÖĞRENCİ GÖZÜYLE)
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Fatimah Merie HAMMOD ABBOOSH

Danışman: Prof. Dr. Veli ÜNSAL

2023- (86+xi).

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Jüri

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Doç. Dr. Sırrı TİRYAKİ

Dr. Öğretim Üyesi İlker TÜRKMEN

Katip Çelebi, Osmanlı İmparatorluğu'nun en ünlü bilginlerinden biridir ve onun eserleri, Osmanlı ilim dünyasına katkıda bulunan değerli kaynaklardır. Katip Çelebi, tarih, tercüme, sosyoloji, siyaset, felsefe, bilim ve edebiyat gibi farklı alanlarda birçok eser yazmıştır. Bu çalışmada eserlerinin ilim dünyasına olan katkıları ve onun bu eserlerde sergilediği çeşitlilik ve zenginlik incelenmiştir. Ayrıca çalışmada müellifin nesebi, hayatı, yetişmesi, ilim talebi ve ölümü ele alınarak. Onun hocaları, kişiliği ve ilimle olan ilişkisi vurgulanarak, yaşadığı dönemdeki sosyal, siyasi ve kültürel hayatın analizi yapılmıştır. Yine çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde karşılaştığı sorunlar ve bunlara karşı Çelebi'nin eleştirel yaklaşımları ve çözüm önerileri belirtilmiştir.

Sonuç olarak, Katip Çelebi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İslam ilim tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biridir. O, birçok farklı alanda eserler üreterek, ilim dünyasına katkıda bulunmuştur. Eserleri ve fikirleri hem kendi döneminde hem de sonrasında birçok bilim insanı ve araştırmacı için kaynak olmuştur. Katip Çelebi'nin belki de en önemli eseri olan “Keşfü’z-Zünûn” bu çalışmada da detaylıca incelenmiş, bu eserin önemi, kapsamı, doğruluğu ve kapsayıcılığı hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca bu eserin bölümleri, konuları ve Çelebi'nin dayandığı kaynaklar ele alınmıştır. Dolayısıyla onun hayatı, eserleri ve fikirleri, günümüzde de incelenmeye değerdir.

Anahtar Kelimeler: Kâtip Çelebi, Tarih, Coğrafya, Felsefe, Keşfu’z-Zunun.

ABSTRACT
KATIP CELEBI
(FROM THE PERSPECTIVE (IRAQ) OF A FOREIGN STUDENT)
M. SC. THESIS

Preparer: Fatimah Merie HAMMOD ABBOOSH

Advisor: Prof. Dr. Veli ÜNSAL

2023– (86+xi)

Kirsehir Ahi Evran University, Institute of Social Sciences

History Department

July

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

AssocProf. Dr. Sırrı TİRYAKİ

Asst. Prof. Dr. İlker TÜRKMEN

Katip Çelebi is one of the most famous scholars of the Ottoman Empire and his works are valuable sources that contribute to the world of Ottoman science. Katip Çelebi has written many works in different fields such as history, translation, sociology, politics, philosophy, science and literature. In this study, the contributions of his works to the world of science and the diversity and richness exhibited by him in these works were examined. In addition, in the study, the author's family, life, upbringing, demand for knowledge and death are discussed. By emphasizing his teachers, personality and relationship with science, an analysis of the social, political and cultural life in the period he lived was made. Again, the study describes the problems faced by the Ottoman Empire during this period and Çelebi's critical approaches and solution proposals against them.

As a result, Katip Çelebi is one of the most important figures of the Ottoman Empire and the history of Islamic science. He has contributed to the world of science by producing works in many different fields. His works and ideas have been a source for many scientists and researchers both during his time and after. Perhaps the most important work of Katip Çelebi, the "Keşfu'z-Zunun", has also been examined in detail in this study, and information has been provided about the importance, scope, accuracy and inclusiveness of this work. In addition, the sections of this work, the subjects and the sources on which Çelebi is based are discussed. Therefore, his life, works and ideas are worth studying today.

Keywords: Katip Celebi, History, Geography, Philosophy, Kesfu'z-Zunun.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Katip Çelebi'nin hayatını, eserlerini ve bunların metodolojisini ele almakta olup, dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde müellifin nesebi, hayatı, yetişmesi, ilim talebi, önde gelen hocaları, kişiliği ve ölümü incelenmiştir. İkinci bölümde, Çelebi'nin ilmî eserleri yer almış, tarih, tercüme, sosyoloji, siyaset, felsefe, bilim ve edebiyat arasındaki çeşitlilik ve çokluk üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise yazarın yaşadığı dönemdeki siyasi, sosyal ve kültürel hayatı incelenerek Çelebi'nin kişiliği ile dönemin olaylarına eleştirel yaklaşımları irdelemiştir. Ayrıca yine bu bölümde Çelebi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu duruma dair çözümler sunması ve bunları düzeltmek noktasındaki önerileri aktarılmıştır. Çelebi'nin bu konudaki önerileri ise haremın padişah tarafından ele geçirilmesi, ordunun yozlaşması, rüşvet ve kayırmacılığın iktidara sızması olarak karşımıza çıkar. Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde araştırma konusuna giren Katip Çelebi'nin en kapsamlı çalışmalarından olan “Keşfu'z-Zunun” incelenmiştir. Keşfu'z-Zünûn Türk ve İslam medeniyetinin ürettiği ve ilmî mirasla birleştirdiği modern anlamda en önemli indeksleme kitaplarından biridir. Bu eser kapsayıcılığı, doğruluğu ve kapsamıyla kendi dönemi ve sonrasına damgasını vurmuş bir eserdir. Dolayısıyla çalışmanın son bölümünde bu kitabın bölümleri ve konuları ele alınarak Çelebi'nin kitabı yazarken dayandığı kaynakların sıralanmasında durulmuştur. Ayrıca Kâtip Çelebi'nin bu eseri hakkındaki yaklaşımlardan ve eserin farklı baskılarından bahsedilmiştir.

Sonuç olarak Kâtip Çelebi tarih, coğrafya, tercüme, sosyoloji, siyaset ve felsefe gibi alanlar için yeni bakış açılarıyla incelenmeyi hak eden eşsiz bir şahsiyettir.

Yüksek Lisansa başlamamda ve ders sürecinde kendisini tanıdığım günden bu yana gösterdiği sakin ve sabırlı hali ile her zaman bana örnek olmasının yanı sıra bir bilim adamının nasıl çalışması gerektiğini kendisinden öğrendiğim değerli danışmanım Prof. Dr. Veli ÜNSAL'a büyük bir içtenlikle teşekkür ederim. Tezimin her aşamasında gerek sorularıyla gerekse sunumlarında tezin şekillenmesinde ve nihai hale gelmesinde katkıları olan değerli jüri üyelerim Doç. Dr. Sırrı TİRYAKI'ye ve Dr. Öğr. Üyesi İlker TÜRKMEN'e teşekkürlerimi içtenlikle sunarım.

Son olarak eğitim hayatım boyunca bana her türlü maddi ve manevi desteği sunan çok kıymetli aileme ve eşime sonsuz şükranlarımı sunarım.

Kırşehir-2023

FATIMAH MERIE HAMMOD ABBOOSH

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	iv
BİLDİRİM	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
ÖNSÖZ	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
I.BÖLÜM.....	4
1.1 Katip Çelebi'nin Hayatı	4
1.1.1. Katip Çelebi'nin Eserleri.....	6
1.3 Doğumu ve Yetiştirilmesi	9
1.4 İlim Talebi ve Önde Gelen Hocaları.....	11
1.4.1. İsa Halife El Kırîmî.....	13
1.4.2. İlyas Khawaja.....	13
1.4.3. İbrahim bin Sayed Mustafa Al-Istanbuli Al-Othmani (Nafs Zadeh).....	13
1.4.4. Ahmed Çelebi	13
1.4.5. Kadızade Manla Kassem	14
1.4.6. Kadızade Muhammed Efendi:.....	14
1.4.7. Mustafa Efendi El-Arec.....	14
1.4.8. Kurd Abdullah Efendi :.....	14
1.4.9. Keçeci Mehmet Efendi:	14
1.4.10. Vaiz Veliüddin Efendi:	15
1.4.11. Sariyüddin Muhammed el-Masri el-Hanefî:	15
1.5. Kişiliği ve Faaliyetleri	15
1.5.1. Kişiliği:.....	15
1.5.2. Faaliyetleri.....	17
II.BÖLÜM	21

2.BİLİMSEL FAALİYETLERİ	21
III.BÖLÜM.....	37
3.KÂTİP ÇELEBİ VE OSMANLI DEVLETİ.....	37
3.1. Kâtip Çelebi Zamanında Osmanlı Devleti'nin Başına Geçen Osmanlı Sultanları	37
3.2. Kâtip Çelebi Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Seferleri ve Bazı İsyanlar	41
3.3. Kâtip Çelebi Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Çalışmaları	46
3.3.1. Kâtip Çelebi'nin Reformlardaki Rolü	48
3.3.1.1. Hacı Halife Öncesi Yazar ve Tarihçilerin Reform Sürecindeki Rolü	48
3.3.1.2. Reformlarda Hacı Halife'nin Tarih Yazıcılığının Rolü.....	51
IV.BÖLÜM.....	53
4.KATİP ÇELEBİ VE KEŞFÜ'Z-ZUNUN	53
4.1. Keşfü'z-Zunun Bölümleri ve Konuları	55
4.2. Keşfü'z-Zunun Kaynakları	59
4.3. Keşfü'z-Zunun Faziletleri, Önemi ve Eleştiriler	61
4.4. Kitabın basımları ve ekleri.....	63
SONUÇ	66
KAYNAKÇA	68
BİBLİYOGRAFYA (GENİŞLETİLMİŞ KÂTİP ÇELEBİ KAYNAKÇASI).....	75
ÖZ GEÇMİŞ.....	86

KISALTMALAR

Kısaltmalar

B

bkz.

Ca

C

C.

çev.

ed.

H.

haz.

L

M

M.

N

Ra

R

S

S.

s.

Ş

TDV

TTK

vd. / vdd.

Za

Z

Açıklamalar

Receb

Bakınız

Cemaziyelevvel

Cemaziyelahir

Cilt

Çeviren

Editör

Hicrî

Hazırlayan

Şevval

Muharrem

Miladî

Ramazan

Rebiülevvel

Rebiülahir

Safer

Sayı

Sayfa

Şaban

Türkiye Diyanet Vakfı

Türk Tarih Kurumu

ve devamı /

ve devamının devamı

Zilkade

Zilhicce

GİRİŞ

Dikkat çeken ölümsüz eserler düşünüldüğünde, insanlık tarihi ümmet ve toplumun gelişmesi uğruna bütün ruhu ve canını ortaya koyan dahi şahsiyetlerle doludur. Bu şahsiyetlerden biri de Hacı Halife ve Kâtip Çelebi olarak bilinen Allâme Abdullah bin Mustafa İstanbulî'dir. Osmanlı Devleti'nin H. 11. /M. 17. yüzyıldaki en önemli alimlerinden biri olarak kabul edilir. O, eşsiz yeteneği ve geniş birikimiyle tarih, coğrafya, sosyoloji, siyaset, felsefe, edebiyat, doğa bilimleri ve tıp gibi çeşitli ilim dallarında zengin ilmi eserler ortaya koymuştur. Müellifin adı sıklıkla Keşfü'z-zünûn 'an esâmî el-kutub ve-l-fünûn'la birlikte anılmaktadır¹. Kitabın önemi, on asır boyunca İslam kültür mirasının metin, şerh, hâşiye ve risale gibi çeşitli türlerdeki eser ve müelliflerini dönemlerine göre tasnif ederek toplamasından kaynaklanmaktadır. Kitap girişin yanı sıra ilimleri taksim ederek konuya her ilmi ve mahiyetini tanımlamayla başlamıştır. Oryantalist Flogel'in önderliğindeki Avrupalılar, bu kitabın önemini fark ederek matbaada basmak için ilk harekete geçenler arasındadır. Ancak bu baskıda kitaba ve müellifine hak ettiği gerekli özen ve değer gösterildiği söylenemez ve maalesef bu baskı hata ve eksikliklerle doludur. Ayrıca Kâtip Çelebi'nin hayatına ve insanlığa sunduğu büyük hizmete gerekli önem verilmemiştir. Keşf kitabı ve içerdiği konu ve bölümler tanıtılmamıştır. Ayrıca bugüne kadar Kâtip Çelebi'nin Keşfü'z-zünun adlı kitabında usul ve üslubunu değerlendiren kapsamlı bir akademik çalışmaya da rastlanmamıştır. Tüm bunlar beni Cenâb-ı Hakk'ın rıza ve kabulünü umarak böyle bir çalışma yapma konusunda cesaretlendirmiştir.

1.1.Araştırma Metodolojisi :

Her araştırmanın kendi tabiatından kaynaklanan bir yöntemi vardır. Mahiyet itibarıyla ilmi eserler edebi eserlerden farklılık arz eder. Her bilim dalı araştırdığı sanat veya bilimin tabiatına uygun araçlara ihtiyaç duyar. Hacı Halife'nin hayatı ve yaşadığı dönemde toplumun şartları gibi

¹ Çok yönlü kişiliğiyle XVII. yüzyıl Osmanlı bilim ve düşünce hayatında önemli bir yer edinen Kâtip Çelebi'nin Arapça yazdığı eser kapsamlı bir bibliyografya ve ilimler ansiklopedisi mahiyetindedir. Alfabetik sıraya göre düzenlenmiş olan eserin ilk adı Kitâbü İcmâli'l-fuşûl ve'l-ebvâb fi tertîbi'l-'ulûm ve esmâ'i'l-kitâb'dır. Müellif yaptığı ilâve ve düzeltmelerden sonra bu ismi Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn olarak değiştirmiştir. Kitapta yer alan bilgiler geniş ölçüde Arapça literatürle ilgili olmakla birlikte aralarında Farsça ve Türkçe çalışmalar hakkında olanlar da vardır. Keşfü'z-zunûn'un telifi yirmi yılda gerçekleşmiş, Kâtip Çelebi bu zaman zarfında eserini, Halep sahaflarında başladığı (H. 1043/M. 1633) araştırma ve incelemelerini çeşitli şehirlerin sahaf ve kütüphanelerinde sürdürerek tamamlamıştır. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/kesfuz-zunun> Erişim tarihi ve saati: 23.10.2023 – 20:37).

biyografisini incelerken tarihi yöntemin en uygun yöntem olduğunu karar verdim. Sağlam gerekçelere ve doğru sonuca ulaşmak için Kâtip Çelebi'nin ortaya koyduğu eserleri ve ilmi çalışmaları incelerken betimleyici tahlil yöntemini benimsedim.

Konunun seçilmesinin gerekçeleri şu şekildedir:

- 1) Her ilim ve sanat dalındaki çalışmalarından hareketle Kâtip Çelebi'nin ilmi konumu
- 2) Keşfü'z-zünûn kitabıyla ilgili akademik bir çalışma bulunmaması.
- 3) Keşfü'z-zünûn kitabının kültürel bir ansiklopedi olarak araştırmacılara öneminin tanıtılması.

Konunun önemi aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

- 1) Keşfü'z-zünûn kitabı, kültürel değeri olan yaklaşık (15.000) kitabın ismini ve yaklaşık dokuz bin beş yüz müellifin çalışmalarını içermektedir.
- 2) Bu kitap, insan medeniyetinde yer ve zaman sınırı olmadan Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde yazılan İslami ilmi çalışmaları bir araya getirmiştir.
- 3) Keşfü'z-zünûn, kayıp kitapların isimleri hakkında bize fikir vermektedir. Muharebe ve harplerin İslam medeniyetine verdiği kayıpların tespitine imkân sağlamaktadır.
- 4) Keşfü'z-zünûn, kapsamlılığı ve titizliğiyle öne çıkmıştır. Kâtip Çelebi, yer verdiği kitapları bizzat inceleyerek baş, son kısımlarını ve konularına yer vermiştir.

Araştırmanın cevap aradığı sorular:

- 1) Kâtip Çelebi kimdir? Ne zaman doğdu ve nerede yaşadı? Hocaları kimlerdir? Hangi görevlerde bulundu? Ne zaman vefat etti?
- 2) Müellifin ilmi eserlerinin sayıları kaçtır ve konuları nelerdir, basılı mı, yoksa hâlâ el yazması halinde mi bunların açıklanması?
- 3) Yazarın yaşadığı dönemde siyasi, sosyal ve kültürel şartlar nelerdir?
- 4) Keşfü'z-zünûn' un konuları, bölümleri, kaynakları, önemi ve basım durumları bakımından durumu nedir?

Araştırma amaçları:

- 1) Kâtip Çelebi'nin adı, lakabı, soyu, doğumu, yetişmesi, tahsili, hocaları, yaptığı görevleri ve ölüm yıl incelenmesi.
- 2) Müellifin basılı veya el yazması bilimsel eserlerini saymak ve konularını açıklamak.
- 3) Müellifin yaşadığı ortam ve koşulların bilinmesi, iştirak ettiği kendi döneminin olaylarını açıklama yöntemi.
- 4) Keşfü'z-zünûn'un konuları, bölümleri, kaynakları, öneminin açıklanması, basım durumları ve zeyillerinin incelenmesi.

I. BÖLÜM

1. KATİP ÇELEBİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1 Katip Çelebi'nin Hayatı

Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı Devleti'nde yetişen ve batı dünyasının da ilgisini çekmesiyle birlikte şöhreti tüm dünyaya da yayılan Kâtip Çelebi'nin yarım asrı bulmayan kısa hayatı ve bu hayatını kalıcı yapan eserleri hakkında özet bazı bilgiler vermek faydalı olacaktır.

İstanbul alimleri arasında Kâtip Çelebi diye bilinen asıl adı Mustafa olan yazar, divan mensuplarınca Hacı Halife diye anılırdı. Daha çok tabakât, vefayât ve tarih kitaplarını okumaya heves etmiş ve bu durum onun kendi hal tercümesini yazmasında etkili olmuştur. Suyutî, Şa'rani, Yakut el-Hamavi gibi alimler kendisinin bu konudaki selefleriydi. Kendi hayatı hakkındaki bilgileri *Sullemu'l-vusul ila tabakati'l fuhul* ve *Mizanü'l-Hakk fi ihtiyari'l ehakk* adlı iki kitabında yazdı. Adı geçen iki eseri başta olmak üzere diğer eserlerinde yeri geldiğinde kendi hayatından bahseden Kâtip Çelebi'nin ailesi ile ilgili verdiği bilgiler ise sınırlıdır (Gökyay, 1991: 3). Kâtip Çelebi'nin babası Enderun'dan yetişmiş olup silahdar zümresine mensup olarak devlet hizmetinde bulunuyordu. Dürüst ve dindar bir zat olup ulema ve meşayihin sohbetlerine katılıyor, hatta gecelerini bile ibadetle geçiriyordu. Kâtip Çelebi altı yaşına geldiğinde babası, ona Kuran ve tecvit öğrenmesi için Kırımlı İmam İsa Halifeyi Hoca olarak tutmuştu. Kuran okumayı öğrenen Mustafa gerekli ezberleri yapmış imtihanlarını başarıyla vermiş, Arapça talimine başlamıştı. Hattat Böğrü Ahmet Çelebi'den hat dersleri aldı. Bu ilk eğitim serüveninin ardından o devrin geleneğine uygun olarak baba mesleğine intisap edebilmek için, Anadolu muhasebeciliği kalemine şakirt oldu. 1622-23 Burada kısa zamanda maliyenin zorlu yazısı siyakatı ve hesap kaidelerini öğrenirken öğrencilikteki başarısını devam ettirdi².

1621 tarihinde Erzurum Beylerbeyi olarak atanmış olan Abaza Mehmet paşanın isyan etmesi üzerine ordu isyanı bastırmak için sefere çıkmıştı (Uzunçarşılı, 1988: 150). Kâtip Çelebi de babasıyla beraber, Abaza Mehmet Paşa üzerine yapılan bu sefere katıldı. 1623/24 yıllarında silahdar alayında bulunan Kâtip Çelebi, Kayseri yakınlarında iki ordunun çarpışmasına şahit

² Ahmet Refik, *Katip Çelebi*, Kanaat kütüphanesi, İstanbul 1932, s. 6; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 2.tabı, İstanbul, 1943, s. 116.

olmuştu. Öyle ki onun bu ilk savaş şahitliği hafızasından uzun yıllar silinmeyecek, izler bırakmıştı (Derin, 1957: 4). 1625 tarihinde katıldığı dokuz ay süren Bağdat kuşatmasında savaşı yüksek bir kuleden izledi. Kuşatmanın başarısızlıkla neticelenmesi sonrasında ordu geri çekilmek zorunda kalmış, çekilen sıkıntılar Kâtip Çelebi'nin nazarında İslam askerinin böyle bir sıkıntıyı hiçbir tarihte çekmediği şeklinde kanaat oluşturmuştu. Bu savaşın bütün cilvelerini görüp sıkıntılarını yaşayan Kâtip Çelebi için yıllar sonra bile olsa hatırladığında hafızasında bir facia tasviri canlanıyordu. Kuşatma sonrası Musul'a geldiklerinde babası 1626'da vefat edince burada cami-i kebir mezarlığına defnedildi. Bu olaydan bir ay sonra ise Nusaybin yakınlarında amcasının ölümüne şahit oldu. Buradan bazı akrabalarıyla beraber Diyarbakır'a geldi. Babasının arkadaşlarından Mehmet Halife onu süvari mukabelesine yerleştirdi³.

1627 yılında Abaza Mehmet Paşa'ya karşı yapılan Erzurum muhasara sına katılan Kâtip Çelebi, yetmiş gün süren, netice alınamayan kuşatma sonrasında Tokat'a çekilen ordunun karşılaştığı zorluklardan nasibini almıştı. Bağdat muhasarası sırasında yaşanan sıkıntıların benzeriyle bir kez daha karşılaşmış bunu anlatırken kullandığı ifade de benzer olmuştu. Hiçbir tarihte görülmeyen musibetler yeniden görülmüştü. 1628 tarihinde İstanbul'a döndüğünde etkili üslubuyla Kâtip Çelebi'yi kendisine bağlayan Kadızade'nin derslerine devam etti. 1629 da Hüsrev paşanın maiyetinde orduyla Hemedan ve Bağdat seferlerine katıldı. 1631 tarihinde İstanbul'a dönüşünde Kadızadenin derslerini ihmal etmedi. İki yıl sonra 1633 İran seferine çıkan orduyla beraber tekrar yola çıktı. Halep'te kışlayan ordudan bir süre ayrılarak hacca gitti. Dönüşünde Ordu Diyarbakır'da bulunuyordu. Diyarbakır' da vaktini ulema ile sohbetlere ve tartışmalara katılarak geçirdi⁴.

On yıl kadar orduyla meşakkatli seferlere katılmış bu sürede hac ve gaza gibi iki kutsal vazifeyi yerine getirmişti. İstanbul'a dönmesiyle birlikte yoğun bir şekilde ilim tahsiline devam etti. Hatta kendi tabiri ile savaş meydanlarındaki küçük cihattan ilim sahasındaki büyük cihada başladığını ifade etmiştir. İlim tahsiline devam ettiği yıllarda kendisine bir miktar miras intikal etmiş, Mirasın bir kısmıyla Fatih caminin kuzeyinde, Fatih camiiyle Sultan Selim camii ortasındaki evini tamir ettirip evlenmiş, bir kısmını ise kitaplara yatırmıştır⁵.

³ Orhan Şaik Gökyay, *Katip Çelebiden Seçmeler*, 3 cilt, MEB, 1991, s. 5; Yaltkaya, Şerafeddin, Keşf-el -zunun, c.I, Mukaddime kısmı, İstanbul 1941, 17.

⁴ Ahmet Refik, *Katip Çelebi*, Kanaat kütüphanesi, İstanbul 1932, 7.

⁵ Orhan Şaik Gökyay, *Katip Çelebiden Seçmeler*, 3 cilt, MEB, 1991, s. 6.

Bağdat seferi sonrasında ders aldığı Kadızade'den başka, Arec Mustafa Efendi, Ayasofya Dersiamı Kürd Abdullah, Süleymaniye Dersiamı Keçeci Mehmed Efendi, Vaiz Veliyyüdin Efendi gibi hocalardan ders aldı. On yıl kadar kendisini geceli gündüz inceleme ve araştırmalara vermişti. Bu sürede kendisi de dersler veriyordu. 1645'te Venediklilere karşı açılan Girit seferi dolayısıyla *Tuhfetü'l kibar fi esfari'l bihar* adlı eserini telif etmeye başladı. Memuriyette istediği yere bir türlü gelemeyi için istifa etti. Ders vermeye devam ediyordu. Bu sırada hastalandı hastalığına şifa bulmak maksadıyla tıp kitaplarıyla birlikte gizli ilimlerle ilgili eserleri de okudu. 1648 yılında *Takvimü't-tevarih* adlı eserini yayınladı. Şeyhülislam Abdurrahim Efendiyle olan yakınlığı onu memuriyet hayatına yeniden döndürdü. Kendisine ikinci halifelik ruusu verildi. Fransız bir rahipken Müslüman olan Şeyh Mehmed İhlasi'nin yardımlarıyla *Atlas Minor* adlı eseri çevirmiş buradaki bilgileri daha sonra Cihannüması yazarken kullanmıştı. Bundan sonraki çalışmalarına ömrü yetmedi. 7 Ekim 1657 tarihinde sabahleyin kahvesini içerken vefat etti. Geceleyin yediği ham karpuz ile sabahleyin yaptığı soğuk su banyosunun bir rahatsızlık vereceğinden korkmuş hanımına ve uşağına bundan bahsetmişti. Bazı tedbirler almaya uğraşırken aniden can vermişti. Hayatının büyük kısmında ilmi çalışmalarla meşgul olarak geçirmiş büyük cihatta ölüm karşısında yenilmişti. Öldüğünde, çoğunu ölmeden kısa bir süre önce yazdığı birçok eser bırakmıştı⁶.

Onun bu kısa süren hayat hikâyesini daha geniş olarak Süllemü'l-vusül ve Mizanü'l-hakk adlı eserlerinde kendi ağzından da görebiliyoruz.

1.1.1. Katip Çelebi'nin Eserleri

Kâtip Çelebi, yirmi civarında eser vermiştir. Bunlardan *Recmü'r-Racim bi's-Sin ve'l-cim* ve *Beyzavi Tefsirinin şerhi* kayıptır. Eserleri şunlardır:

Fezleke akvalü'l-ahyar fi ilmi't-tarih ve'l ahbar

Kısaca Fezleketü't Tevarih adını verdiği Arapça genel tarihle ilgili eserdir. Özellikle Osmanlı tarihiyle ilgili verdiği bilgiler ve kaynaklar açısından önemli sayılabilir.

Türkçe Fezleke

Arapça fezlekenin zeyli durumundaki bu eser 1592-1654 yılı arasında olayları anlatmaktadır. İstanbul'da iki cilt halinde basılmıştır (1286, Ceride-i havadis matbaası 1.C. 412

⁶ Katip Çelebi, Mizanü'l hakk fi ihtiyari'l ahakk, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), MEB, 1993, s. 115 vdd.

s.; 2.C., 398 s.).

Tuhfetü'l-kibar fi esfari'l-bihar

1645'te başlayan Girit seferiyle ilgili eseridir. Denizcilik tarihini konu edinmiştir. Müteferrika matbaasında basılan ilk kitaplardandır (Müteferrika matbaası, 1141, 7+75+2). İstanbul'da bir baskı daha yapılmıştır (İstanbul 1329, 12+164 s., 7+75+2).

Takvimü't-tevarih

Müteferrika matbaasında basılan ilk kitaplardandır (1146, 12+247 s.). Kronolojik bir eserdir. Hazreti Adem'den 1648 yıllarına kadar olayları ele almıştır. Matbu eserin başlangıcında "Menakıb-i Katib Çelebi" adıyla bir yazı bulunur.

Tarih-i Frengi

Bu eser Johann Carion'un *Chronik* adlı eserinden tercüme edilmiştir. Tarih eseri yazarken batılılarla ilgili kaynak olarak kullanmak için çevrilmiştir.

Tasvir-i Efkar Gazetesi'nin 16 Recep 1279 tarihli tanıtım yazısıyla birlikte tefrika edilmiştir.

Tarih-i Konstantaniyye ve Kayasire (Revnaku's-Saltana)

Tarihi olayları derleyip yazdığı bir kitaptır.

İrşadü'l-Hayara ila Tarihi'l-Yunan ve'n-Nasara

Müslümanların Avrupa ahvali ile ilgili yanlış bilgilerini düzeltmek için yazılmıştır.

Süllemü'l-vusul ila Tabakati'l-Fuhul

Alfabetik sıraya göre yazılmış Arapça tabakât kitabıdır. Kâtip Çelebi kendi biyografisiyle ilgili bilgilerin birçoğunu burada vermiştir.

Cihannüma

Umumi Coğrafya eseridir. Osmanlı coğrafyacılığının en önemli eserlerinden sayılır. Doğu kaynaklarıyla yetinmeyip, tercüme eserler vasıtasıyla batı kaynaklarını da kullanmıştır. Müteferrika matbaasında bazı eklemelerle baskısı yapılmıştır (Müteferrika, İstanbul 1145 (1732), 28+698, 40 levha ve harita).

Levamiü 'n-nur Fi Zulemat-i Atlas Minur

Atlas Minur adlı eserin çevirisidir. Cihannüma adlı eserinde Avrupa coğrafyasıyla ilgili bilgilerde bu eser kullanılmıştır.

İlhamü 'l-mukaddes min feyzi 'l-akdes

Müspet ilimlerle irtibatlı olarak bazı dini problemlere dair cevap arayışlarının olduğu bu eser, Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan *Kâtip Çelebi* kitabında B.N. Şehsuvaroğlu tarafından değerlendirilmesiyle beraber yayınlanmıştır.

Keşf-üz-zünun an esami 'l kütübi ve 'l-fünun

Kâtip Çelebi'nin meşhur bibliyografya eseridir. Arapça yazılmıştır. Bu tarzda o güne kadar yazılmış en önemli eserdir (Bulak matbaası, 1274 1.C, 516 s; 2.C, 438 s.). Ayrıca Gustave Flugel tarafından 1835'te İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

Tuhfetü 'l-ahyar fi 'l-hikem ve 'l- emsal ve 'l-eş 'ar

Üç dilde felsefe, edebiyat, fıkra, menkıbe, kuşlara ve hayvanlara ait bilgiler bulunmaktadır.

Durer-i müntesire ve gurer-i münteşire

Vefayât ve tabakât kitaplarını okuyup tetkik ettiği sırada, muhtelif meselelerle ilgili tuttuğu notlardan meydana getirdiği mecmuadır.

Dusturü 'l amel-li Islahı 'l-halel

Dönemin mali problemleriyle ilgili olarak hazırladığı kitabıdır (İstanbul 1280, Tasvir-i Efkar matbaası). Başlangıç kısmında Kavanin-i Ali-Osman bulunmaktadır. Eserin günümüz Türkçe 'sine aktarıldığı kaynak: *Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar*, Haz., Ali Can, Ankara, 1982, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Recmü 'r-Racim bi 's-Sin ve 'l-cim (Kayıp) Beyzavi Tefsirinin şerhi (Kayıp)

Muhammediye Şerhi

Ali Kuşçu'nun er-Risaletü'l-Muhammediyye'sinin cebir ve mukabele bölümüne kadar olan kısmının şerhidir.

Camiü'l-mütun min celli'l-fünun

Çeşitli konulardaki eser özet ve şerhlerinden meydana getirdiği bir kitaptır.

Mizanü'l-Hakk fi ihtiyari'l-Ahakk

Kâtip Çelebi'nin en son eseridir. Zamanındaki tartışmalarla ilgili olarak yazılmıştır. Kendi biyografisiyle ilgili bilgilerde bulunmaktadır.

1.3 Doğumu ve Yetiştirilmesi

Hacı Halife, annesine göre Hicri 1017 yılının Zilkade (zülka'de, zilki'de) ayında (Miladi 1609 Şubatı) İstanbul'da doğdu ve kendinde belirttiği gibi, Konstantinopolis'te büyümüştür (Mizanü'l-Hakk).

Babası Enderun bir çalışanıydı. Enderun, Osmanlı Sarayı'nın iç bölümü ve Osmanlı Sarayı'nda farklı işlerde çalışacak farklı grupların yetiştirilmesiyle ilgili sıkı bir sistem çerçevesinde yürütülen okul olarak hizmet veriyordu⁷. Daha sonra, sultanın silahlarını sarayda tutan ve savaşa gittiğinde onun için taşıyan kıdemli bir grup subay olan ve silahdarlar adı verilen bu gruba katılmıştır⁸.

Babası bu işi kendisine kabul ettiği için savaşlara ve seferlere katılırdı, dindar ve ahlaklıydı, âlimler ve şeyhler meclislerine düzenli olarak katılmıştır. Hacı Halife, hal tercümesinde ailesi hakkında bazı izahatlarda bulunmuştur. Babasının doğruluğundan, âlimlerle olan münasebetinden, Enderun ve silahdarlıktaki konumundan bahsetmiş ancak annesi ve kardeşlerinden çok fazla bahsetmemiştir. Ayrıca annesinden ismiyle hiç bahsetmemiş, erkek ve kız kardeşleri olup olmadığını belirtmemiştir. Biyografisinde hiçbirini tanıtmadığı gibi annesinin ailesine de yer vermemiştir. Doğum tarihini kendisine bildiren annesine bir cümleyle atıfta bulunmakla yetinmiş ve şöyle demiştir. “Doğumum, annemin bana anlattığına göre, bin on yedi (M. Şubat 1609) Zilkade günlerinden birinde olmuştur”.⁹

Aslında Osmanlı ordusunda silahdar olan babası, o dönemde yürürlükte olan kanuna göre oğlunu orduda prestijli bir mevki elde etmeye hazırlamak istiyormuş. Bunun üzerine o, oğluna özel dersler vererek zamanının ilk ilimlerini öğrenmesi için bir yol sağlamakla yetindi ve onun

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara, 1945, 297-357.

⁸ Şerafettin Turan, “Silâhdar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, İstanbul, 2009, 191 vd.

⁹ Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma erişimi, ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010.

yanında çalışmaya başladı ki bu tercümesinden de anlaşılmaktadır ki şöyle demiştir: *"Beş altı yaşına geldiğimde (H. 1022-1023 / M. 1611-1612), Kur'an ve tonlama öğrenmem için bana bir muallim tayin etmiştir . İmam İsa Khalifa Al-Kuraimi'dir ve ondan tonlama bilimi ve namazın şartlarında Büyük Kuran'ı ve Cezeriyye'yi okuyarak öğrendim. Sonra İstanbul'da Masih Paşa'nın Kıraathanesi'nde ondan pekçok şey işittim"*. Hacı Halife, Kur'an'ın yarısını ezberlemekle yetinmişse de, Kur'an'ın tamamını ezberlediği de söylenmiştir¹⁰.

Daha sonraları Elias Khavaja'nın Al-Tasrif ve Al-A'amel kitaplarını da okumuştur. Hattat İbrahim Nafszadeh'in yanı sıra (Bukari) olarak bilinen hattat Ahmed Çelebi El-Ahdab'ın elinden hat öğrenmiştir¹¹.

On dört yaşına geldiğinde babası maaşının on dört dirhemini ona tahsis etmeye başlamış, Divan'da onu yanına almış ve bu şekilde Divan-ı Humayun'un Anadolu Muhasebe Sicilinde asistan olarak çalışmaya başlamıştır (H. 1032 / M.1622). Divan-ı Humayun, Sadrazam'ın başkanlığında çeşitli alanlarda devlet işlerini yöneten en yüksek yürütme organıdır¹². (Uzunçarşılı, 1941: 87-89; Mumcu, 1986).

Orada kalem dostlarından birinden aritmetiğin esaslarını öğrenmeye başladı ve onunla sayıları ve divani çizgisine yakın simgesel bir biçimde, noktalama kullanmayan bir çizgi türü yazı olan el-Siyakatı öğrenmiştir. Osmanlılar bunu bilhassa muhasebe ve mali işlerde kullanmışlar, o da hocasını geçene kadar bunda ustalaşmıştır¹³.

Hacı Halife, babasının refakatinde doğuya sefere çıkma hareketiyle memleketinden göç etmeye başlamış. Osmanlı ordularının doğu seferlerinde çektikleri eziyete dair pek çok sahne onun hafızasında yer etmiş ve bu izlenimlerini şu sözlerle ifade etmiştir. *"Sonra babamla birlikte Bağdat'a gittim ve dokuz ay boyunca kuşatma altında kalmanın, savaşların, çatışmaların, umutların yitmesinin, kuraklığın, yüksek fiyatların ve düşmanların hakimiyetinin getirdiği zorluklara katlandım. Ama musibet yayılırsa ne mutlu ki bu, güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir."*¹⁴.

¹⁰. Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi, ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010.

¹¹ Tuhfat al-Kabir fi Asfar al-Bahar, Hacı Halife olarak bilinen ve Çelebi'nin yazarı Mustafa bin Abdullah el-Qastantini, düzenleyen ve çeviren: Muhammad Harb ve Tasnim Harb, Dar al-Beşir, Kahire, 2016 AD.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara, 1941, 87-89; Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara, 1986.

¹³ El Bahnisi, A Arapça Kaligrafi ve Hat Terimleri Sözlüğü, Lübnan, 1986, 75 -124.

¹⁴. Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010.

Ama Çelebi yazarının başına gelen en zor şey babasının ve amcasının o seferlerde kurbanlar arasına düşmesiydi ve burada bunu şöyle anlatıyordu. “*Ve ümitsiz ve terkedilmiş olarak Musul'a girdiğimizde, babam bin otuz beş yılının Zil-kade günlerinden birinde altmış yaşında vefat etmiş ve Ulu Camii'nin türbelerine defnedilmiştir. Amcam da bir ay sonra Jarrahlo'nun Nusaybin yakınlarındaki evinde ölmüştür*”¹⁵.

Bu olaylardan sonra bin otuz dokuz (H. 1039) yılında Hüsrev Paşa'yla birlikte Hemedan ve Bağdat seferine katılmıştır. Hacı Halife, Fezleke adlı kitabında, ordunun ilk olarak Anbar, Beytun ve Hasanabad gibi kaleleri fethetmede karşılaştığı sıkıntılar ve zorluklar ile Bağdat kuşatması sırasında çektikleri eziyeti şöyle anlatmış. “*Herkesin barikatların arkasına saklanması emri verilmiş, bunun üzerine herkes çadırını kaldırıp yerine barikatlar kurmuş ve barikatların önüne hendekler kazılmıştır*”¹⁶.

Hacı Halife'nin kendini öğrenmeye ve derslere adamadan önce katıldığı son askeri sefer, Murad Han'ın hicri bin kırk dört (M 1634) yılında İran üzerine yapılan seferdir. Bu bölge padişahın kendisinin İran'ın kuzeybatısındaki şehri (Arivan) fethetmesine öncülük ettiği ve Sultan 1636 yılında Mehriban Vadisi'nde galip geldiği yerdir. O da buradan Bağdat kuşatmasına dönmüş ve bu seferde Sadrazamın öldürülmesine rağmen Sultan IV. Murad, 48 saat içinde kesin bir zafer elde etmeyi başarmıştır. Hacı Halife tüm bu olayları ve kuşatma sırasında yaşananları kayda almıştır¹⁷.

1.4 İlim Talebi ve Önde Gelen Hocaları

Hacı Halife, kendisinin söylediği gibi, askeri seferlere eşlik eden küçük cihaddan, kendini ilim aramaya, çevrelere, derslere ve yazmaya adayarak daha büyük cihada geçmiş. Bin kırk beş hac yılından beri olan haccı bu on yılda tamamlamıştır.

Hacı Halife'nin ilim tahsili için ilk çabası, bin kırk altı (M. 1636) yılında İstanbul'a dönüp çok sayıda kitap edinmek, onları okumak ve düşünmeye heveslenmek oldu.. Zengin bir akrabası öldüğünde bu kitapları alacak parayı miras yoluyla elde etmişti ve aldığı kitapların çoğu tarih ve tercüme gibi konulara ilgiliydi. Belliki bu konularla ilgilenmesi onun bu konulara meylinin olmasıyla ilgiliydi. O bu sürede yaşadığı olayları anlatırken şöyle demiştir. “*Zengin bir tüccar olan akrabamdan biri vefat etmiş, bu yüzden birkaç ton sakın bana miras kaldı, ben de onlardan*

¹⁵ Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010.

¹⁶Hacı Halife, Tarih İliminde İyi İnsanların Sözleri, 1. baskı, Sohag, 2009, 2-118.

¹⁷ Avukat Mohamed Farid Bey, Attika Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Beyrut,1985, 284-395.

yaklaşık üç yük kitap satın almak için ayırdım, Evin tadilatını yaptım ve miktarın bir kısmını, geri kalanını da emeklilik masrafları ve iyileşme yolları için ayırdığım parayı biriktirerek evlenmeyi başardım. Bununla Allah bana ilim kapısını açtı ve azim ihlası ve niyet ihlası nimetleriyle bunların hepsini kolaylaştırdı”. İşte bu ilim meylini derinleştirmede rızkın, nizam ve istikrarın rolü olduğu gibi, ilim edinme sebepleri ilahî yardımla kolaylaşarak, o bu yolda kısa zamanda uzun aşamalar kat etmiştir¹⁸.

Hacı Halife'nin ilim elde etmek için üzerinde çalıştığı ikinci husus, ilim arayışında kendisini doğru yola sevk edecek bir mürşit arayışıdır. Mustafa Efendi'de istediğini bulan Hacı Halife hocasını ve yararlandığı ilimleri şöyle anlatıyor. *“Faziletiyle ve ilim anlayışıyla tanınan topal Mustafa Efendi, hukuk mesleğinden istifa ederek ilim talebelerine ders vermeye başlamış, derslerini dinlemeye geldiğimde “Beydâvî Tefsiri”nin başından itibaren, Onu daha önce gördüğüm ve aklî veya geleneksel ilimlerde derslerine katıldığım âlimlerden daha bilgili buldum. Bunun üzerine rahmetliyi hoca olarak kabul ettim. Hoca, fakirlere diğer ilim talebelerine baktığı gibi bakmıyordu, çünkü onlara tam bir ilgi ve alaka gösteriyordu ve zaman zaman aramızda sevgi ve samimiyet dolu sohbetler oluyordu ki, bu onun ilminin bolluğundan ve çalışmalarının derinliğinden kaynaklanıyordu”¹⁹.*

Gerçek şu ki, Hacı Halife, Fatih Camii, Ayasofya ve Süleymaniye gibi ilim daireleriyle dolu İstanbul'un büyük camileri arasında gidip gelerek hicri 1045-1055 (M. 1635-1645) yıllarını kapsayan on yıllık bir dönemde ilim tahsil etmiş ve bu süre zarfında ilim tahsilinin yanı sıra (H. 1046/M. 1636) yılında evlenmiştir. IV. Murad'ın H. 1048 (M. 1638-1639) yılında Bağdat'ı fethetmesine öncülük ettiği sefere, kendisini tamamen ilim arayışına adanmak ve sadece bu asil gaye için samimi bir istekle katılmış ve bunun için özür dilemiştir. H.1049 (M. 1639-1640) senesinde Kürd Abdullah Efendi'nin Ayasofya Camii'nde verdiği genel dersi dinlemeye sebat etmiş ve H. 1050 (M. 1640-1641) senesinde Süleymaniye'de Hacı Muhammed Efendi ile Abdullah Efendi'nin genel derslerini dinlemeye başlamıştır.

Abdullah Efendi, aklî ve edebî ilimlerde de çok bilgiliydi. Muhammed Efendi ise araştırma ve inceleme konularında üstün bir bilgi sahibiydi H. 1050 (M. 1640-1641)'de Sahrani Ahmed'in talebesi vaiz Veliyyeddin Efendi İstanbul'a gelmiş. Ondandır mantık, mana ve belâgat ilimlerini tahsil etmiş ve yine ondan mantıkla ilgili “Telkhîs el-Muftah ve Feraidü'l-İmam Siraceddin Muhammed

¹⁸ Hacı Halife, En Haklıyı Seçme Hakkının Ölçeği, Baskı,1, İstanbul, 1286, 127-128.

¹⁹ Hacı Halife, Kusuru Gidermek İçin Çalışma Nizamnamesi, İstanbul, 1280, 128.

ve Şemsiye Katibi” kitabını almıştır. İlim konusunda ilerleyişini öncelikle Allah ve Resul-i Ekrem'in yardımına sonra bu alimlerin desteğine bağlayarak onlardan Allah'ın rızasını dilemiştir. Böylece hadis usûlünü iki tam yılda tamamlayarak, H. 1053 ve 1054 yıllarında da derslerine tam bir gayretle ve sebatla çalışmaya devam etmiştir²⁰.

Doğduğu ve çocuk yaşta büyüdüğü, seferlere katıldığı sıralarda kendisinden ilim öğrendiği en önemli şeyhlerini ve bu dönemde İstanbul camilerinde ilim tahsil etmeyi bıraktığı son aşamaya kadar görüştüğü ve istifade ettiği şeyhlerini şöyle sıralayabiliriz;

1.4.1. İsa Halife El Kırîmî

Hacı Halife beş yada altı yaşlarında iken onunla karşılaşmış ve gözlerinin ilk onun derslerinde ilim yolunda açıldığını ifade etmiştir. Bunun yanında İsa Halife El Kureymi ona Hanefi fıkhında namazın şartlarını da öğretmiştir.

1.4.2. İlyas Khawaja

Gençliğinde Hacı Halife'nin hocalarından biriydi ve görünüşe göre bu şeyh nahv ve morfoloji ilminde yetenekliydi ve müellif ondan nahivdeki unsurlarla ilgili iyi bilinen metinleri almış, Ayrıca bu şeyhin elindeki morfolojik esasları da öğrenmişti.

1.4.3. İbrahim bin Sayed Mustafa Al-Istanbuli Al-Othmani (Nafs Zadeh)

Yetenekli hattat ve yazarlardan biriydi ve bu ilimle ilgili kitabını (Kalzar Savab veya Tabaqat al-Kitab) yazarak, Sultan IV Murad'a hediye etmişti. Aynı şekilde Hacı Halife ondan kırtasiye risalesi ve hat öğrenmişti. Hattatların ihtiyacı olan pekçok şey onda vardı.

1.4.4. Ahmed Çelebi

Sultan IV. Murad devrinin ünlü hattatlarından biridir ve Hacı Halife Osmanlı hat sanatının esaslarını kendisinden öğrenmiştir.

²⁰ Hacı Halife, En Haklıyı Seçme Hakkının Terazisi, baskı,1, İstanbul, 1286, 42.

1.4.5. Kadızade Manla Kassem

Hacı Halife'nin hayatının ilk döneminde etkili olan hocalardan biriydi. Bağdat ve Hemedan Seferi'ne çıkıncaya kadar, ilmi üzerinde büyük tesirleri olan Kadızade'nin derslerine devam etmiş, sefer boyunca derslere ara veren Çelebi, dönüşte yine Kadızade'den tefsir, İhya-ı U-lûm, Şerh-i Mevakıf, Dürer ve Tarikat-ı Muhammediyye okumuştur.

1.4.6. Kadızade Muhammed Efendi:

Hacı Halife Kadızade Muhammed Efendi'nin belagati, prestiji ve ruhlar üzerindeki büyük ilmi nedeniyle onun kişiliğinden ve vaazlarından büyük ölçüde etkilenmiş ve bu nedenle onunla yüksek bilimlerin türleri hakkında tartışmaya başlamıştır. Hüsrev Paşa'nın Hemedan seferi ve Bağdat kuşatması için yola çıkmadan öncede (H. 1038-1039) kendisine müdavim olmaya devam etmiş, Muhammed Efendi ona Kur'an-ı Kerim'in tefsirini ve tasavvufta Muhammedi yöntemi ve mantık ve kelam ilmindeki pozisyonların açıklamasını okumuştur.

1.4.7. Mustafa Efendi El-Arec

Müellif, kendisini ilim aramaya adanmış dönemde ondan ilim öğrenmiş ve bu aşamadaki şeyhlerinin ve müşitlerinin ilki o olmuştur. Müellif bundan istifade ederek Beydâvî'nin tefsirini kendisine okumuş ve Hacı Halife de onun ilhamıyla yazılarının ilerleyen kısımlarında bahsedeceğimiz Tefsir-i Türkçe'ye Tefsir kitabına başlamıştır.

1.4.8. Kurd Abdullah Efendi :

Hacı Halife, Ayasofya camiinde vaizlik yapan Kürd Abdullah Efendi'nin derslerine uzunca bir süre devam etmiş ve bu şeyhin elinden daha çok tasavvufi ilimler almıştır.

1.4.9. Keçeci Mehmet Efendi:

Süleymaniye camii vaizi olan Mehmed Efendi, müellifin camiye bildiğini beyan etmiş, araştırma ve münakaşada iyi olduğunu söylemiştir.

1.4.10. Vaiz Veliyüddin Efendi:

Hacı Halife'nin belâgat ilmindeki eseri “Telkhis-i Miftah”, hadis ilmindeki eseri “Nuhbetü'l-Fıkr” ile “El-Elfiyye” ve mantık ilmindeki eseri “Metnü'ş-Şemsiye” bu şeyh tarafından tasdik edilmiştir.

1.4.11. Sariyüddin Muhammed el-Masri el-Hanefi:

Hacı Halife, (H. 1057) yılında Mısır'dan İstanbul'a geldiğinde onunla karşılaşmış. Gramer, mana ilmi ve hukuk ilimlerini ondan almıştır. Müellif onunla bu ilimlerdeki konular ve sorunlar hakkında sohbet etmiştir.

Sonuç olarak Hacı Halife Osmanlı Devletindeki eğitim sisteminin resmi bilim adamlarından biri olmak için bu ilim yolculuğunu takip etmemesine rağmen o, ilim hırsıyla, devrinin âlimlerinin elindeki bu müfredatın birçoğunu tetkik edebilmiş, sonra ilim talebelerine öğretmiş, bir kısmını özetlemiş, bu konulardaki ikilemleri tartışmış, sonra da eğitim sistemine birçok resmî âlimin sağlayamadığı katkılarda bulunmuştur.

1.5. Kişiliği ve Faaliyetleri

1.5.1. Kişiliği:

Eski ve yeni arasındaki her şeyin kavşağında duran içe dönük, anlayışlı ve eleştirel bir kişiliğe sahip olan Çelebi'nin bu yönlerinin gelişmesinde yetiştirilmesinin büyük etkisi olmuştur. Hacı Halife'nin kişiliğinde başta 17. yüzyıl olmak üzere Osmanlı Devleti'nin iç koşulları olmak üzere pek çok faktörün etkili olduğu şüphesizdir. Çünkü o bu dönemde, Osmanlı Devletinin güçlülükten zayıflığa uzanan aşamasına tanık olmuştur.

Hacı Halife'nin eserlerinin çoğunu ve ölümünden iki yıl sonra mirasında bulunan taslakları varislerinden satın alan Muhammed İzzati bin Lutfullah'ın ifadesine göre: *"Hacı Halife, azimli, güzel ahlaklı, hikmetli ve güzel vasıflı bir zat idi. Konuşması azdı."*²¹

Çelebi'nin gençliğinde bir yazar arkadaşı olan İşaki Zade, onun iyi niteliklerini teyit ederken, *"Şarap içmezdi ve zevkle ilgilenirdi ve çiçekler, özellikle mavi başaklar dikerdi ve ister tarihi bilgisi olsun, ister tarihi eserlere sahip olması olsun, kendisinden önceki ve sonraki tüm"*

²¹Hacı Halife, Tarih İliminde İyi İnsanların Sözleri, 1. baskı, Sohag, 2009, 2- 118.

tarihçileri geride bırakmıştı" tespitinde bulunmuştur. Gençlik arkadaşı olan İşaki Zade, onun hakkında bazı manzum mısralar yazmış ve bunu Türk Őiiriyle anlatmıştı. Ona göre elebi, Zühd ile ibâdet eden, iyi bir arkadaş ve ortaktı. Her kural için ona uygun olanı grrd²².

Bir yazar olarak elebi, otobiyografisi aracılığıyla bilimsel amaçları ve bilimsel üretimi, geniş bilgisi, kitaplar arasında gerçekleri arayan cesur ve eleştirel bakış açısı, özellikle tarihi çalışmalara önem veren hevesli bir insan olarak parlak bir tablo çizmiştir. Gerçek şu ki, elebi'nin tüm yazıları, onun eleştiride hoşgrl ve nesnel ruhunu ve farklı taraflar arasındaki tarafsızlığını doęrulamaktadır²³.

Aslında Hacı Halife'nin bıraktığı eserler, muhtelif ilim dallarında derlediği risaleler, mukaddimeler ve şerhler, çeşitli vesilelerle, fikir ve inançlarına nüfuz etmemiz için bize bir pencere açmıştır. Bu durum onun çağdaşları arasındaki statüsünü yükseltmiş ve eleştirmenlerinin kalemlerini keskinleştirmesine neden olmuřtur²⁴.

Çelebi gibi bir yazar, bilimin toplumların kendi ayakları üzerinde durmasına, sonra da zayıflık ve çöküş faktörlerine meydan okuyarak sebat etmelerine vesile olduğuna, bilimin nihai amacının doğruya ve doğru ahlaka ulaşmak olduğuna ve bilim adamlarının toplumda insan kalbinin konumuna benzer bir konuma sahip olduğuna inanmıştır. Âlimleri ilim kanının aktığı damarlara benzetmiş ve bir yazar olarak elebi, tarihin yaşanmışlıkları ve tecrübeleriyle insan için başka bir hayatı temsil ettiğini düşünmüş ve bu nedenle devlet başına geçenleri tarihin gerçeklerinden haberdar etmeyi gerekli grmştir. Bir yazar olarak elebi'nin tutkusu sadece tarih ilmi ile sınırlı kalmayıp genelde tarihin yardımcı ilimlerine özelde coğrafya ilmine kadar uzanmıştır ve böylece pekçok şeyi tenkit etmesine neden olmuştur. Bazı hocalarının bazı fikirlerini ve meslektaşlarının davranışlarını yapıcı bir şekilde eleştirerek ve fırsat buldukça her birine fikirlerini sunarak, okumalarının bolluğu ve çeşitliliği, ilminin kapsayıcılığı ve karşılaştığı meseleler hakkında fikir üretmesine ayrıca yardımcı olmuřtur²⁵.

Çelebi'nin fikri oluşumundaki en önemli unsurlardan biri olarak kabul ettiğimiz yazarın kişiliğindeki bir diğer boyut ise Avrupa kültürüne açık olmasıdır. Araştırmalarının bir sonucu olarak Avrupa edebiyatının bazı örneklerini nakletmeye yönelik yorulmak bilmez alışmaları,

²² Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma erişimi, ve Kateb elebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 18.

²³Hacı halife, Keşfü-Zunun, Londra, 2021.

²⁴ Hacı Halife, Mizan EL-Hak, En Haklıyı Seçme Hakkı leği, İstanbul, 1286,139.

²⁵Hacı Halife, Tarih İliminde İyi İnsanların Sözleri, 1. baskı, Sohag, 2009, 36-37.

yazılarında batı kaynaklarından yararlanmaya yönelik çabaları ve buna olan ilgisi, batı ile temasa geçen ve İslam medeniyetinin ilerlemesinin önünü açacak olan yolları anlamaya çalışması, onun kendi zamanında İslam medeniyetinin ilk öncülerinden biri olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Onun döneminde Avrupa'nın İslam dünyası üzerindeki üstünlüğüne karşı Osmanlı İmparatorluğu tarafından Çelebinin çalışmaları ile temsil edilmesi iyi bir başlangıç olmuştur. Çelebi'nin bu dönem çalışmaları Latince'den Arapça veya Türkçeye tercüme yapmakla sınırlı değildi, daha ziyade, Avrupalıların önceliğine dair uyanan erken bir duyguya işaret eden birçok yazısında çeşitli parçalar halinde alıntı yapmasıydı. Ayrıca onun çalışmaları İslam ve Avrupa medeniyetleri arasındaki görüşlere ve karşılaştırmalara da sahipti²⁶.

Çelebi, kişiliği ve kültürüyle Batı ve Doğu bilimleri arasındaki engelleri yıkmaya çalışan ilk kişiydi. Kimileri onun özgür fikir üretiminin Türklerin Batı'ya açılan ilk pencereleri olduğunu ve Türkiye'de bilimin rönesansını müjdelediğini ifade ediyordu.

1.5.2. Faaliyetleri

Babasının memur olması, çeşitli idari ve askeri görevlerde bulunması nedeniyle bu işler arasında gidip gelen müellif, sarayda ve muhasebede önemli görevler üstlenmiş, ayrıca Sadrazam Hüsrev Paşa ile beraber Hemedan ve Bağdat'a yapılan seferlerde yer almasının yanı sıra sarayda da önemli görevler üstlenmiştir. Aynı şekilde Sadrazam Muhammed Paşa ile birlikte bir süre kaldığı Halep'e yaptığı yolculuktan sonra eline geçen kitapların isimlerini kağıtlara yazmış ve bu ziyareti sırasında H. 1045 / M. 1635 yılında hac farizesinide yerine getirmiştir. Daha sonra Konstantinopolis'e dönmüş, gözetleme dairesinde çalıştığı kalemdeki ikinci halifelik makamından ayrılmış ve kendisini tamamen ilim, okuma ve yazmaya adanmıştır²⁷.

Çelebi müellifinin ilk faaliyetleri ondört yaşında iken başlamış, babası ona maaşından 14 dirhem ayırarak masraflarını karşılamış ve Divan'da yanına almıştır. Böylece Çelebi müellifi, Divanın kalemlerinden biri olan Anadolu Muhasebe Sicili'nde muhasebeci olmuş ve orada bulunan yazarlardan birinden aritmetiğin kurallarını, bağlamlarını ve el yazması sayıları öğrenmiştir²⁸.

²⁶ Hacı Halife, Tarih İliminde İyi İnsanların Sözleri, 1. baskı, Sohag, 2009, 2- 118.

²⁷ Hacı Halife, Mizan EL-Hak, En Haklıyı Seçme Hakkı Ölçeği, İstanbul, 3-477- 140.

²⁸ Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1.Kahire, 2016.

Yazar, işinin sıkıntılarını, neler çektiğini, uzaktan yakından hiç dile getirmemiş. Bununla birlikte, Divan'daki yaklaşık yirmi yıllık çalışmasının sona ermesinden sonra, yürürlükteki terfi yöntemine göre terfisini alamadığı zaman bu kaleme yaptığı işlerden duyduğu rahatsızlığı ve kendisi ile bazı meslektaşları arasında var olan derin anlaşmazlığı ilk kez dile getirmiştir. İlgili kalemin reisi ile terfi yolu konusunda bir tartışma çıkmış, bu da sonunda onu işinden istifaya götürmüştür. O bu durumu şöyle ifade eder. *“Geçmişteki mevcut geleneklere göre, kalemdeki yirmi yıllık hizmetim halife makamının tasarrufunda idi, bizim bu terfi yöntemine göre rotasyonumuz henüz mümkün değil miydi? Hayatım boyunca "Allah'ın emrinde idim” sözünü söyleyerek yalnızlığın gölgesine çekilmiştir*²⁹.

Sonuçta Çelebi bu inziva durumundan faydalanabilmişse de, ilmî çalışmalarının alanlarını genişletmeye, müsveddelerini düzeltmeye ve daha önce başardıklarını bazı öğrencilere öğretmeye çabalamaya başlamıştı. İşten istifa etmesi olayı onda derin bir yara bırakmış, bunun sonucunda akli dengesi bozulup hastalanmıştır. Bunun üzerine Çelebi, elindeki tıp kitap ve risalelerini inceleyerek kendisine şifa aramaya başlamış ve mânevî rahatsızlıkları iyileşinceye hâli daha ılımlı hale gelinceye kadar harf, isim ve sıfat ilmiyle ilgili kitaplarla ilgilenmiştir³⁰.

Hacı Halife'nin sağlığı düzeldikten sonra aldığı işlerden bazıları H. 1057/ M. 1647'de Şeyh Sareddin el-Rıza el-Masri ile tanışmasından sonra başlayacaktı. Geometride şekillerin açıklanmasının öğretilmesi bunlardan biriydi. Bir başkası onun döneminin alimlerinden olan ve evinin bitişiğinde oturan Muhammed bin Ahmed Al-Roumi'nin "Takvim Tüzüğü"nü çıkarmasına destek olması idi. Ancak bu alimin ani ölümü Çelebi'nin ruhunu etkilemiş, bu nedenle ders vermekten kaçındığını ifade ederek şöyle demişti: *“Bu konularda ilminden faydalandığım hocanın vefatından sonra beş on talebeye “Muhammediye” öğrettim ve açıklamalarını tamamlamalarını istedim. Ancak bu kişilerin yetkinliği gerektiği gibi olmadığı için bu konulardan soğudum ve hevesim kesildi”*³¹.

Hacı Halife öğretmenliği bıraktığı bu dönemde “Tarihler Takvimi” adlı bir kitaba fihrist yaparak yakın dostu olan Şeyhülislam Abdülrahim Efendi'ye gönderdi ve o da, indekse hayran olan o zamanın Sadrazamı Muhammed Kujah'a sağlığında şöyle demişti: *“Bu eser yüksek bir makamı hak ediyor, sonuçta dünya servetini ve bir makam veya prestij peşinde koşmuyor, bu*

²⁹ Hacı Halife, Mizan EL-Hak, En Haklıyı Seçme Hakkı Ölçeği, İstanbul, 132.

³⁰ Hacı Halife, Mizan EL-Hak, En Haklıyı Seçme Hakkı Ölçeği, İstanbul, 132-133.

³¹ Hacı Halife, Mizan EL-Hak, En Haklıyı Seçme Hakkı Ölçeği, İstanbul,133.

nedenle herhangi bir şekilde terfi ettirilme şekline göre çıkarını yerine getirmekten asla çekinmemeli ve bu meselenin etraflıca düşünülmesine izin verilmeli". Çelebi ise bu konuyu şöyle anlatıyordu. "Bunun nedeni, rahmetli bakanın derslerine katılmış olmam ve bu tartışmalar hakkında bir mektup yazana kadar onun bazı bilimsel tartışmalarına katılmamdı, bu yüzden rütbemin ne olması gerektiğini tam olarak biliyordu. Bazen beni arar ve tarihlerle ilgili konularda bana danışırdı"³².

Bir önceki metinden divan sahipleri ile kalem sahiplerinin Hacı Halife'ye ilminin çokluğu, haklara sessiz kalmaması ve şiddetli tenkidinden dolayı düşmanlıklarını anlıyoruz. Bahsi geçen zatın onu görevden almak veya statüsünü düşürmek için gösterdiği çabalara rağmen, arkadaşı Şeyhülislam aracılığıyla Hacı Halife'nin çalışmalarını öğrendikten sonra, onu terfi ettirmeye ve "ikinci halife" rütbesine atamaya karar vermiştir.

Hacı Halife'nin yaptığı gayri resmi işlerden biri de Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dil bilmesi nedeniyle yaptığı tercümelereydi. İstanbul'da Müslüman olduğunu ilan eden ve kendisine (Muhammed İhlasi) adını veren bir Fransız keşişten yardım istemiştir. Atlas Minor adlı kitabını Latince'den Türkçeye çevirerek Cihannüma kitabındaki eksikliği tamamlamak için kullanmış, onun şahsiyetinin ilimsel anlamda yükselmesine vesile olan bu büyük tecrübesini ve Latince'den Türkçeye birçok kitabı aktarma çabasını anlatırken şöyle demiştir. "Kâfir krallıklarının durumları İslam kitaplarında kayıtlı olmadığı için Fransız "Atlas Minor" çizimlerinden yararlanılmış, sonra bunların tercümesi ihtiyacı doğmuştur. Müslüman olduğunu ilan eden Fransız keşişlerden biri olan Şeyh Muhammed İhlasi, Latince biliyordu. Atlas Minor'u bir buçuk yıl içinde tercüme edebildiği yere Lavam'i al-Nur adı verildi ve böylece Cihannüma'nın tamamlanması sağlandı"³³.

1.5. Ölümü

Hacı Halife'nin ölümünün birkaç açıklaması var. İlk rivayete göre: Hacı Halife'nin sabahleyin bir fincan kahve içtiği ve göğsünde keskin bir sıkışma hissettiği ve Allah rahmet eylesin hemen öldüğünü söylenir. İkincisi, geceleyin bir karpuz yediği, sonra içini bir korku kapladığı, bu yüzden bu yemeğin sonuçlarından korktuğunu karısına ve hizmetçisine aktardığını ve sabah kalkıp soğuk suyla yıkandığı aktarılır. Üçüncüsü ise, Bir gece karpuz yemesi üzerine göğsünde ağrı

³² Hacı Halife, Mizan EL-Hak, En Haklıyı Seçme Hakkı Ölçeği, İstanbul, 133-134.

³³ Hacı Halife, Mizan EL-Hak, En Haklıyı Seçme Hakkı Ölçeği, İstanbul, 136.

hissedilmesi üzerine bazı macunlar ve müshil ilaçlar kullanmış, kahve içerken durumu değişince fincan elinden düşmüş, şifa bulmak ümidiyle bazı tıp kitapları aramaya başlamış ve birdenbire ölmüştür. Belki de önceki iki rivayeti birleştiren son rivayet, gerçeğe en yakın olanıdır, yani ham bir karpuz yemiş, sonra karısının ve hizmetçisinin getirdiği bazı macunları kullanmıştır. Sabah soğuk suyla yıkanıp kahve içmiş ve sonra düşerek ölmüştür. Bu rivayetin sıhhatine delâlet eden husus, onun (Cihannüme) adlı kitabında yer alan şu sözüdür: “*Sençe biz ne yaptık ki birbirimize aykırı şeyler yaptık, Cenab-ı Hak bizi şerlerden korusun.*”³⁴”.

Hacı Halife'nin vefat yılı hakkında bazı ihtilaflar vardır. Bunlardan birincisi: Muhammed Ubeydi (Netaac El-Ezhar)'de H. 1074 yılında vefat ettiğini zikretmiştir. İkincisi, Mostakeem Zadeh, Nisab dergisinde H. 1064 yılında Edirne'de vefat ettiğinden bahsetmiştir. Üçüncüsü, İsmail Hami Danshmid'in onun H. 1068 Zil-hicce'nin 5'inde öldüğü yönündeki görüşüdür. Son olarak, tarihçilerin çoğu, ölüm tarihinin H. 1067 yılı olduğu konusunda ittifak etmiş olmalarıdır³⁵. Gerçek şu ki, son görüş en doğru olanıdır, çünkü Hacı Halife'nin karpuz yeme ve soğuk suyla yıkanma olayından yola çıkarak bu durum izah edilebilir. Bu durumun ayrıntılarını hem eşine ve hizmetçisine, hem de Cihannüma adlı kitabında bizzat anlatması onun sabah saatlerinde vefat ettiği görüşünü kuvvetlendirmektedir. Bu tarihte H. 1067 yılının Cuma sabahıdır. Kabri ise, İstanbul'da Zeyrek Camii yakınındaki küçük bir avluda ve küçük bir hazirede bulunmaktadır. Şerefeddin Yaltkaya³⁶, Keşfü El-Zunun kitabının yayınladığı nüshasında Katip Çelebi'nin kabrinin bir resmine yer verdi. 1953'te kendisi için üzerinde yazıt bulunan yeni bir mezar yapılmasını emretmişti³⁷.

³⁴ Hacı halife, Keşfü-Zunun, Londra, 2021.

³⁵ Mehmed Tahir Bursalı, Osmanlı Müellifleri, (haz. M. A. Yekta SARAÇ), Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2016.

³⁶ Kâtip Çelebi, Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn (nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya), I-II, İstanbul 1360-62/1941-43.

³⁷ Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1. Kahire, 2016, 19.

II. BÖLÜM

2. BİLİMSEL FAALİYETLERİ

Katip Çelebi, büyük ve yenilikçi bilimsel başarıları nedeniyle Osmanlı yazarlarının en üretkenlerinden biri olarak kabul edilir, öyle ki Hicri 11. Yüzyıl / Miladi 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun seçkin âlimleri arasında sayılmıştır. Bu tarihçi, tek bir disiplinle yetinmeden, tarih ve onun yan disiplinleri olan coğrafya, sosyoloji, felsefe ve diğer bilimler üzerinde çalışmaya yönelik doğuştan gelen eğiliminin üstesinden gelmiştir. Ayrıca tefsir, fıkıh, matematik, astronomi, tıp gibi bilimlere olan hakimiyetinin yanında manevi konularda da eğilimi yüksekti. Tarihçimiz akılcı, geleneksel ve deneysel bilimlerin, metinlerin, çevirilerin ve tefsirlerin ansiklopedik bilgelerin derlenmesinde de üstün başarılarla sahipti. Tarihçimizin doğuştan gelen tutkusu sadece tarih bilimi ve sınıfları incelemek değildi, aynı zamanda kendisinde genel olarak miras kitaplarını toplamak ve okumak, çeşitli bilimleri sınıflandırmak, eskilerin bilimlerini özümsemek ve bunları okuyucular ve araştırmacılar için en kolay biçimde sunmaya katkıda bulunmak için karşı konulmaz bir istek buldu. İster dönemin akademik hareketini ilgilendirsün ister Osmanlı İstanbul toplumunda etkili yankıları olsun, çeşitli konulardan ve çalışmalardan faydalı bir malzeme seçkisi toplamaya çalıştı. Tarihçimiz ayrıca, felsefi, edebi ve dilbilimsel anekdotların yanı sıra erdemler, kuşlar, hayvanlar, şifalı bitkiler, lezzetler ve hikayeler hakkında da çeşitli tespitlerde bulunmaktadır. Bu şekilde, Çelebi ilim talebelerine çeşitli bilimler ve dalları, en ünlü metinler ve kendi döneminde yaygın olan şahsiyetler hakkında kapsamlı bir giriş sunmuştur. Daha sonra bunların açıklanmasına geçmiş ve bu çeşitli bilimlerin başına onları temsil eden, açıklayan ve tanımlayan organı yerleştirdi³⁸.

Hacı Halife'nin kitapları ve eserleri

Bu çalışmanın konusu olan Keşfü'z-Zünun'a ve ondan yayınlanan bölümlere gelmeden önce, bu çalışmayı takip edersek, tarihçinin tercüme ettikleri ile yazdığı eserler arasında yakın bir bağlantı olduğunu fark edeceğiz. Tüm yazıları belirli bir yönde ilerlemiş ve iyi bilinen bir amaca hizmet etmiştir. Bu yazıların ilki şudur

³⁸ Hacı Halife, Tarih İliminde İyi İnsanların Sözleri, baskı, 1.Sohag, 2009, 41-45.

1. Tarih ve Haber İlminde İyilerin Sözleri (Arapça): Bu eser, Çelebi'nin tarih kitapları ve ders okumalarının bir özetinin toplandığı ve genel tarih bilimine bir giriş olmasını umduğu ilk tasnif girişimi olarak kabul edilir. Arapça olarak kaleme alınan kitap giriş, üç orijinal aşama ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Konusu genel İslam tarihidir ve bu tarih boyunca okuduğu tarih kitaplarının ve derslerin özetlerini toplamış ve bunların genel olarak tarih yazımına bir giriş sağlayacağını ummuştur. Giriş dört bölümden oluşur. Birinci bölüm, kitapta yer alan bölüm ve surelerden, ikinci bölüm ise tarihin anlamı, konuları ve faydaları hakkında bilgi vermektedir. Üçüncü bölümde konu üzerine yazılmış kitapların alfabetik bir listesi yer alırken, dördüncü bölümde tarihçilerin yazarken bilmesi ve uyması gereken kurallar, ilkeler ve şartlar anlatılmaktadır.

İki kısma ayırdığı ilk orijinalinde her bir kısmı üç kısma ayırdı.: birinci kısım yaratılışın başlangıcı; ikinci kısım peygamberler ve havariler, üçüncü kısım dört halifeden bahsetmiştir. İkinci bölümün birinci kısım İslam'dan önce hüküm süren yöneticiler; ikinci kısım İslam'dan sonra ortaya çıkan yöneticiler, üçüncü kısım hariciler ve peygamberlik iddiasında bulunanları anlatırken, bu bölüm yüzyıllara göre düzenlenmiş ve açıklanmıştır. İkinci bölüm, üç kısma ayrılmış olan 'insanın evrensel sorununu' anlatır. Birinci kısımda toprak ve toprağın düzeni; ikinci kısımda farklı milletler ve Arap kabileleri; üçüncü kısımda ise isimler, unvanlar, lakaplar, soylar, ölüm ve tüm bunların kuralları ele alınır. Kitabın ikinci bölümü, birinci bölümde bahsedilen şehir ve kişilere göre alfabetik olarak düzenlenirken, üçüncü bölüm Peygamber'in hicreti ve sonrasında gelişen olay ve gelişmelere ayrılmıştır. Özellikle, kronolojik sırayla, El-Alam Al-Zakher olarak bilinen El-Cenabi'nin tarihinden başlangıçta ve sonda istifade ettiği dikkat çekmektedir. Günümüze ulaşan tek yazma nüsha yazara aittir ve şu anda Bayezid Halk Kütüphanesi'nde 10318 numara ile muhafaza edilmektedir³⁹.

2. Türk Fetişizmi

Bu kitabı ilk kitabına ek olarak yazmıştır. Başka bir deyişle, yazarın zamanının başlangıcından, yani doğumundan (H. 1017 / M. 1609) önce yani H. 1000 yılından (M. 1591) H.

³⁹ Bağdadi, *The Gift of the Knowers*, 2020, 2/440; Aisha Imad Wafla Labshour Cezayir Üniversitesi, Sanat ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Cezayir, Yüksek Lisans Tezi; Hacı Halife, *Tarih İlminde İyi İnsanların Sözleri*, baskı, 1.Sohag, 2009, 41-45.

1065'e (M. 1654) kadar olan zaman dilimini kapsar⁴⁰. Hacı Halife bu eserini İstanbul halkının anlayabilmesi için Türkçe yazdığını belirtmektedir⁴¹.

Müellif Çelebi olayları yıl yıl listeler ve her yılın sonunda bir siyasetçinin ölümünü veya ünlü bir alim veya şairin hayatını kısaca not eder ve bunları yazan kişinin eserlerinden bahseder (İbrahim Bejwi Tarihi), (Hassan Begzadeh), (Peri Paşa Zadeh). Ayrıca tanık olmadığı olaylarla ilgili diğer kitaplara, özellikle de Hasan Begzade'nin kitaplarına atıfta bulunur (İbrahim Bejwi Tarihi), (Hasan Begzade) ve (Peri Paşa Zadeh). Kitap, İstanbul'daki El-Havadis gazetesinin matbaasında iki cilt halinde basılmıştır (ilk cilt 412 Hicri 1286'da, ikinci cilt Hicri 1287'de basılmıştır). Yazarın el yazmaları çok sayıdadır ve İstanbul'daki Atıf Efendi Kütüphanesi'nde 1914 numaraya başından 204. sayfaya kadar muhafaza edilmektedir. El yazması Hacı Halife tarafından el yazısıyla yazılmıştır ve yazarın el yazmalarında her zaman olduğu gibi, bu el yazmasında da silinmiş pasajlar ve düzeltilmiş kenar boşlukları bulunabilir. Bu el yazması ile basılı el yazması birleştirildiğinde, bu düzeltmelerin çoğunun basılı el yazmasında bulunmadığı açıktır⁴².

3. Denizcilikle ilgili Tuhfetül kibar (Türkçe).

Hacı Halife tarafından H. 1055 (M. 1645) yılında başlayan Girit seferi sırasında yazılmıştır. Bu kitabı yazmaya başladığında H. 1067 (M. 1656) yılına kadar olan Osmanlı döneminin olay ve olgularını anlatmak istemiştir. Yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun uğradığı yenilgi ve hezimetlere, düşmanın zulmünün ve kibrinin boyutlarına, tüm bunların adayı işgal eden insanların uyanıklığı ve hatalarından kaynaklandığına bizzat şahit olmuştur. Kitap boyunca, geçmişin cesur kaptanlarının hayatlarını, korsanların ve mücahitlerin savaşlarını ve bazı gaspçıların ve bilgelerin Osmanlı İmparatorluğu'nu içine düştüğü kayıtsızlık durumundan kurtarmak için görüşlerini ve aldıkları önlemleri anlatıyor. Bu nedenle, özellikle Osmanlıların Girit seferinin başlangıcında uğradıkları yenilgilerden bahsederken, tüm bu yenilgilerin nedenlerinden ve bunların nasıl önlenebileceğinden kısaca bahseder, hataları ve kötü yönetimi ortaya koyar (Hacı Halife: Erişim merdiveni: sayfa 21).

Daha sonra 'Emirler' başlıklı bir bölümde 40 emri anlatarak kitabı sonlandırmıştır. Hacı Halife bu eserin ilk bölümünde, Tâcüt-Tevârih, Ravzat-ı Ahbâr, Hanlığın fetih tarihi, Krallıkların

⁴⁰ Hacı Halife, Kusuru Gidermek İçin Çalışma Nizamnamesi, İstanbul, 1280.

⁴¹ Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1. Kahire, 2016, 19.

⁴² Hacı Halife, Dünya Kütüphanelerinde İslam Mirası Tarihi Sözlüğü, 5-3-703.

Aynası gibi diğer eserlerine atıfta bulunur ve deniz fetihlerine ayrıldığı içinde bunların bir özeti niteliğindedir. Örneğin Barbaros Hayreddin Paşa ile ilgili bölüm doğrudan Sinan Ceviş'in Hayreddin Savaşları kitabından alınmıştır ve bu bölümün son kısmı onunla ilgili bilgileri içermektedir. Başka kaynaklara başvurmadan vazgeçtiğine şüphe yok. Yukarıda da belirtildiği gibi, kitabın ilk bölümü deniz fethine ayrılmışken, ikinci bölüm Osmanlı donanması, geniş cephaneliği ve denizin durumu hakkında yedi kısımdan oluşmaktadır. Kitabın sonuç bölümünde Hacı Halife, düşmanın Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmaya cesaret etmesinin nedeninin ihmal, mali yolsuzluk, hazine ve ordu için gerekli önlemlerin alınmamasından kaynaklandığını açıklıyor. Kitapta ayrıca Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde herkesin doğru yolda olması nedeniyle işlerin normal gittiği, ancak bu yoldan sapıldıktan sonra işlerin kötüye gittiği teyit ediliyor. H. 1141 yılının Zilkade ayının ilk günü basılan kitap, matbaada basılan ikinci kitaptır. İlk baskının boyutu küçüktü ve dizin sayfası ile diğer iki sayfada hatalar vardı. Kitabın editörleri baskı sırasında dört harita eklemiştir. Bunlar bir dünya haritası, bir Beyaz Deniz ve Karadeniz haritası, bir Beyaz Deniz'deki Osmanlı adaları haritası ve bir Adriyatik Denizi ve içindeki ülkeler haritasıydı. Ayrıca biri Akdeniz ve Karadeniz'de seyreden Müslümanların dillerinde, diğeri ise Doğu denizi sularında Hindistan, Sind ve Fars dillerinde 32 farklı rüzgârı temsil eden iki pusula eklemiştir⁴³.

4. Tarih takvimi (Türkçe).

Adem aleyhisselamın yeryüzüne inişinden H. 1058 (MS 1648) tarihine kadar farklı tarihlerle belirtilen gerçekleri ve olayları içeren genel bir İslam tarihidir. Daha önce yazdığı kitaplarda, özellikle Arapça El-Fadhilah kitabında geçen olayların bir zaman çizelgesi veya kaydı gibidir. H. 1058 / M. 1648 yılında iki ayda yazmayı bitirdiği, aynı yıl Sadrazam Qujah Muhammed Paşa'ya gönderilen, Şeyhülislam Abdurrahim Efendi tarafından tamamlanan ve daha sonra yazar Çelebi'nin ikinci halife mertebesine yükseltildiği kitaptır⁴⁴.

Hacı Halife okuduğu tarihi kitapları üç bölümde özetlemiştir. Hacı Halife şöyle yazmıştır: *“İçinde kullanılan tarihleri zikrettim, sonra olayları listeledim ve üç risale ile iki nüsha yaptım.*

⁴³ Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1. Kahire, 2016, 2-440.

⁴⁴ Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 21.

Her gazete elli yaşındadır ve bir nüshası yaklaşık on risaledir. Her sayfası on sene olup, tarih kitaplarının ve benim özel ilgi alanım için bir dizin hükmündedir”⁴⁵.

Kitabın pek çok eki vardır, bunlardan ilk ikisi Şeyh Muhammed el-Buhari'nin tarihini bile içeren Muhammed Şeyh Efendi'ye bir ek, İbrahim tarafından H. 1146'da 147 sayfalık iki bölümlük küçük bir kitapta birlikte ayrı ayrı yapılan bir kuyruk ve iki kuyruk ve H. 1147'den Ali Sa'awi'nin kitabı 1227'den itibaren; H. 1147'den 1227'ye kadar, Shamadani Zadeh bu eki Tarihin Aynası kitabında H. 1191'e kadar tamamlamış, dipnotlar ve bir önsöz eklemiştir, ancak Paris'te sadece 128 sayfa basılabilmektedir. İstanbul Kütüphanesi'ndeki yazmaların büyük çoğunluğu H. 1058-1148 yılları arasında farklı yazarlar tarafından kaleme alınmış zeyiller olduğu için bunların kime ait olduğunu tespit etmek zordur. Bu kitabın yazmaları Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde, Emanet Hazinesi'nde, Süleymaniye Kütüphanesi'nde, Millet Kütüphanesi'nde, Bayezid Umumi Kütüphanesi'nde ve başka yerlerdeki yazmalarda bulunmaktadır⁴⁶.

5. Frankların Tarihi

Johan Kalion'un Chronik (takvim) adlı eserinin Türkçe çevirisi, Hicri 1065 yılında Şeyh Muhammed İhlasi ve Hacı Halife tarafından İstanbul'da tercüme edilmiştir. Daha sonra bu çeviriye başka kısa eklemeler de yapılmıştır. Hacı Halife, Levâme'ü'n-Nur'da uyguladığı yöntemin benzerini kitapta da yapmıştır. Mütercimnin amacı birebir çeviri yapmak değil, yazmış olduğu diğer tarihi eserlere bir şeyler katmak olduğu için deyimleri düzeltmeye çalışmamış, herhangi bir üslup ya da biçimsel geleneği takip etmemiştir. Ayrıca hataları düzelterek diğer tarihi eserlere çeviriler ekleyeceğini belirtmiştir. Bu salnamenin 188 sayfasını kaplayan tercümesinden sonra muhtelif dipnotlar eklenmiştir. Birinci ek, Kanuni Sultan Süleyman ve Müslümanların İspanya'dan kovulması ve bir kısmının din değiştirmeye zorlanması hakkında bir konuşma içerir ve bu ek, Romalı keşiş Horatius Torsellino'nun tarihinden alıntılanmıştır, ardından iki ek daha gelir⁴⁷.

Bu etki yazarı Carionis Jovanes adıyla biliniyordu. Carionis ilk olarak M. 1532 yılında Avusturya'da bir tarih derlemiş ve bu tarih "Wuteburg "da basılmıştır. Yazar M. 1538'de öldüğünde, tarihçi Philip Melinchison düzeltmeler ve eklemeler yaparak yeniden yayınladı. "Karıyon Tarihi" olarak bilinen bu tarihin, Avrupa'da özellikle Protestanlar arasında ilk tarihi belge

⁴⁵ Hacı Halife, Keşfü-Zunun, Londra, 2021, 1-469.

⁴⁶ Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1. Kahire, 2016, 32.

⁴⁷ Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 22.

olarak ün kazandığı söylenir. Tasvir-i Efkar'ın bu etkiyi tanımlamasına göre, yaratılışın başlangıcından Kanuni Sultan Süleyman'ın çağdaşı olan İmparator İmparator Şarlken (M. 1520-1566) dönemine kadar olan Avrupa tarihi olaylarını içerir. Bu tarih, o dönemde bilinenden farklı olarak Avrupa hakkında çok önemli bilgiler verdiği için Muhammed İhlasi Efendi'nin tercüme edilmesini tavsiye ettiği kitaplardan biriydi. Adnan Adıvar, Çelebi'nin bu eseri H. 1065 H. 1654'te İstanbul'da Muhammed İhlasi ile birlikte Türkçeye çevirdiğinden bahsetmiştir. Bunun nedeni, yazacağı tarih için elindeki bilgileri kullanmaktı. Bu çeviri Romalı keşiş Horatius Torcellino'nun tarihinden tercüme edilen eserdir.

çevirinin birçok dil hatası içerdiğini belirtir, ancak tarihçi bu çevirinin önsözünde bu tür hataların varlığını kabul eder ve çeviriyi kendi tarihinin gerçekleri içine yerleştirirken düzelttiğini teyit eder⁴⁸.

Bu eserden bazı alıntılar Tasvir-i Efkar gazetesinin 55. sayısında yayımlanmıştır. Ayrıca Mortmann'ın İslam Ansiklopedisi Ledeen baskısındaki ifadesi ve Babinger'in Geschichtschreiber Osmanen adlı kitabında bu kitabın Chalcondyle tarihinin bir çevirisi olduğu yönündeki ifadesinin yanlış yanlış olduğu düşünülmektedir⁴⁹.

6. Konstantinopolis ve Sezar Tarihi (Saltanatın İhtişamı) (Türkçe).

Bu eser, Avrupa tarih ansiklopedilerinden birinden alınmış bir Roma İmparatorluğu tarihinin çevirisidir ve Hacı Halife önsözünde, İmparatorluğun doğu kesiminde M. 1579 yılına kadar meydana gelen olayları tercüme ettiğini belirtmektedir. Avrupa Tarihçiler Derneği, 1507 yılında Frankfurt'ta basılan bu ansiklopediyi yayınlamıştır⁵⁰.

Bu yazarlar Atinalı Johannes Zouaras Acominatok, Nicephorus Gregoras ve Laonikos Chalkondil'dir. Bu yazarlar tarafından yazılan orijinal kitap M. 1587 yılında Frankfurt'ta basılmıştır⁵¹.

Çelebi ve Muhammed İhlâsi'nin birlikte tercüme ettiği metnin içeriğine gelince, Roma İmparatorluğu'nun İslam tarafından fethinden bu yana Konstantinopolis'i yöneten krallar, Bizans

⁴⁸ Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 58.

⁴⁹ Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1. Kahire, 2016, 32.

⁵⁰ Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 59.

⁵¹ Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 22.

imparatorları ve Osmanlı sultanları ile Anadolu Selçuklu sultanı 'Kılıç Arslan'ın islami etkinin yayılmasındaki rolü, Haçlı Seferleri, Saruhan fetihleri, Bosna Savaşları ve Konstantinopolis üzerindeki etkisi gibi önemli tarihi olgularla sınırlıydı⁵².

Ayrıca, bu çeviri İstanbul'un tüm özelliklerini betimlemeye odaklanmış, bahçeleri, su yollarını, yangınları, depremleri vb. doğru bir şekilde tasvir etmiştir. Çeviriye, çeşitli Avrupa ve Türk kaynaklarından çevrilmiş bir ek eşlik etmektedir⁵³.

7. Yunanlılar, Romalılar ve Hıristiyanların tarihi üzerine İrşad el-Hayari (Türkçe).

Bu eser, Çelebi'nin “Atlas Minor” adlı coğrafya ansiklopedisinden ve diğer Avrupa eserlerinden tercüme ettiği eserlerden biridir⁵⁴.

Bu eserin yazılış amacı, Müslümanlara bu ülkelerin durum ve şartlarını tanıtmaktır. Mukaddime ve mukaddimelerden oluşan 58 sayfalık bir risaledir. 14 Ocak 1654 yazmaya tarihinde başlamıştır⁵⁵.

Hacı Halife'nin bu mektubu düzenlemekteki amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve düşman Avrupa krallıklarının durumu hakkında Müslümanları bilgilendirmektir, böylece Osmanlı yönetimi onlarla bilgi ve anlayışla başa çıkabilirdi ve bu eserin önsözünde, burada yer alan bilgilerin Arapça, Farsça veya Türkçe olsun İslami kaynaklardan alındığını belirtiyor. Giriş bölümünde yazarın bu mesajı kaleme alma nedenleri ve bu eşsiz bilgileri hangi kaynaklardan derlediğine dair bir açıklama yer almaktadır. Daha sonra, mesajın bölümleri boyunca, Avrupalıların inançlarındaki çeşitlilik ve farklılıklar, bu krallıkların halklarının gelenekleri, onları yöneten yasalar ve sahip oldukları farklı idari sistemler anlatılmaktadır. Demokrasiyi, aristokrasiyi, cumhuriyetçiliği, memurların seçim sistemini ve daha birçok Batılı kavramı Osmanlı devletlerine ilk kez o tanıtmış ve nihayet Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiye bir bölüm daha ayırmıştır. Bu mektup, Şeyh Muhammed İhlasi aracılığıyla Avrupa kültürüyle temasının ya da onunla İslam tarihi

⁵² Brosa Lee M, Osmanlı Mulfilri, baskı,1. İstanbul, 1333 H.

⁵³ Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 2-440.

⁵⁴ Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 33.

⁵⁵ Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 22.

ve medeniyet kaynaklarını Avrupa'ninkilerle karşılaştırarak bir buçuk yıl süren diyalogunun doğrudan sonucuydu⁵⁶.

8. Cihannüma (Dünyanın Aynası) (Türkçe).

Bu kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir coğrafi düşünce döneminin başlangıcına ve Doğu'dan Batı'ya coğrafya alanında önemli bir dönüm noktasına işaret ettiği için büyük önem taşımaktadır. Kitap birçok kez Avrupa dillerine çevrilmiş ve özellikle 19. yüzyılda Türkiye'nin Asya bölgesini ziyaret eden gezginlere çok yardımcı olmuştur⁵⁷.

Bu kitabın tam orijinali mevcut olmasa da İbrahim baskısı düzensiz aralıklarla çeşitli Avrupa dillerine çevrilmiş ve birçok Batılı gezgin 19. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya'ya yaptıkları seyahatler sırasında coğrafi konumlarını belirlerken ya orijinalini ya da Türkçe çevirisini kullanmıştır. Bu kitap aynı zamanda çok çeşitli Türk entelektüellerinin düşüncelerini genişletti ve onlara başka birçok coğrafi eser yazmaları için ilham verdi. Bu kitap, Orta çağ Doğu'sunun dar entelektüel vizyonundan bir kaçış olmuş ve bu alanda aydınlanmış Batı düşüncesine kapı açmıştır. Hacı Halife coğrafyanın faydasını, bir insanın oturduğu yerden bir anda dünyayı dolaşabilmesini sağlaması olarak tanımladı; sanki bir ömür boyu dünyayı dolaşmış ve coğrafya kitapları okumuş bir gezgin gibi. Katip Çelebi, coğrafya kitapları, teori kitapları, krallık kitapları ve dünya haritaları okuduğunu, Farsça, Arapça ve Türkçe yazılmış kitaplarda okuduğu bilgilerin yetersiz ve kafa karıştırıcı olduğunu hissettiğini, bunun üzerine okuduğu tüm bilgileri derleyerek bir coğrafya kitabı yazmaya karar verdiğini anlatır. Kitap iki bölüme ayrılmıştır, ilk bölüm sadece denizler, nehirler ve adalarla ilgiliyken, ikinci bölüm ülkelerin alfabetik sıraya göre listelendiği ve H. 7. yüzyıldan sonra keşfedilen ülkelerle ilgilidir⁵⁸.

Hacı Halife, Cihannüma'nın önsözü ya da Atlas Minor'un ösözünde, giriş ve ilk bölümü tamamladıktan sonra, Roma sınırından Anadolu'nun diğer tarafındaki ülkeleri ele almış ve genel olarak Venedik, Vatikan ve Fransa ülkelerini, ardından Batı Denizi adalarını tanımlamıştır Batı Denizi'ndeki ülkelerden bahsetmeye devam etmiş ve Britanya, Hiberanya ve Yeni Zelanda

⁵⁶ Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 60.

⁵⁷Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 22.

⁵⁸Hacı halife, Keşfü-Zunun, Londra, 2021, 1-622.

hakkında hiçbir bilgi bulamadığı için kitabın ikinci bölümünü tamamlama umudunu tamamen yitirdiğini belirtmiştir. Bu nedenle tüm kitabı bırakmıştır. Hacı Halife'nin ilk versiyonun H. 1058 (M. 1648) yılında yazmaya başladığı açıktır.

Gerhard Marktor'un, Müslüman olduğunu ilan eden Fransız keşiş Şeyh Muhammed el-İhlasi'nin yardımıyla Türkçeye çevirdiği Küçük Atlas adlı kitabın bir nüshasını kendisine hediye etmesi onun için bir şanstı. Bu, H. 1064 (M. 1644) yılının Muharrem ayının ortasında gerçekleşmiştir. Küçük Atlas ve Büyük Atlas'tan farklı olarak Hacı Halife, Calabrian Lorenz'in Fabric Mundi'sini de tercüme etmiştir. Hacı Halife'nin doğu edebiyatından eleştirel bir şekilde yararlandığı diğer kitaplar arasında Kadimlerin Görüşleri, Seyahatname Ajeeb al-Latif ve Sidi Ali Rais'in Al-Muheet'i yer almaktadır. Hacı Halife'nin mukaddimesinde zikrettiği kaynaklardan farklı olarak, zikretmeyi gerekli gördüğü yerlerde kullandığı tarihi kaynaklara atıfta bulunmuş ve zaman zaman bazılarını düzeltmiştir. Cihannüma kitabının ana hatları, içindeki kaynakların birbiriyle bağlantılı olmaması nedeniyle farklı versiyonlar halinde büyüdü ve kitap tamamlanamadan öldü. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun bulunduğu ülkelere ulaşmış ve kitabında ele aldığı son yer burası olmuştur. Kitap ilk olarak 10 Muharrem 1145 tarihinde İbrahim Müteferrika tarafından basılmış, tashihi ise 11. matbaada yapılmıştır. Hacı Halife'nin tamamlayamadığı bölümlere ek olarak, kitabın biri Asya diğeri Avrupa için olmak üzere iki cilt halinde basılması doğaldır⁵⁹.

Hacı Halife'nin ikinci önemli coğrafya kitabı, Şeyh Muhammed el-İhlasi'nin yardımıyla Türkçeye çevirdiği Mertur ve Hondius'un "Küçük Atlas"ının çevirisidir. Hacı Halife çevirisine H. 1064 yılının Muharrem ayının ortasında başlamış ve isimleri ve gizemli yerleri açıklamak için birkaç dipnot dışında herhangi bir atlama veya ekleme yapmamıştır. Bu dipnotlar aracılığıyla bazı açıklamalar yapmış olsa da yazarın sunduğu temel bilgi ve fikirler reddiye veya eleştiri niteliğindedir. Hacı Halife'nin kitabın üslubu için özür dilemesi, kitabı tercüme etmek niyetiyle değil, Cihannümayı yazmak için tercüme ettiğini göstermektedir. Materyal olarak tercüme ettiğini gösteriyor. Kitap, Kuzey Kutup Dairesi ve Yeni Zelanda ile başlayan, ardından Avrupa ülkeleri, dağlar ve nehirlerin yanı sıra bu ülkelerdeki tarihi bilgiler ve yönetim biçimleriyle devam eden coğrafi bir formata sahiptir. Asya, Afrika ve Amerika, Avrupa ülkeleri kadar ayrıntılı değildir⁶⁰.

10. İlham el-Makdis fi Feyd el-Akdes (Türkçe).

⁵⁹ Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1. Kahire, 2016, 36.

⁶⁰Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1. Kahire, 2016, 38.

Hacı Halife, Şeyhülislam Bahai Efendi'ye, dünyanın küreselliği nedeniyle gece ve gündüz saatleri arasında büyük fark olan ülkelerde namaz ve oruç vakitlerinin belirlenmesi konusunda bir mektup yazmış ve Şeyhülislam bu sorulara cevap vermediği için Hacı Halife'nin cevapladığı Mektup. Güneşin tüm dünyada tek bir yerden doğup batma ihtimali hakkında, eğer bir yere gidecek olursak, kible açısından Mekke'den başka bir şehir var mıdır? Hacı Halife ilk soruya Hanefi fikhının verdiği cevapla karşılık vermiştir. Ancak bu sorulara cevap vermeden önce okuyucunun işini kolaylaştırmak için heyet ilminin bazı kısa tanımlarına değinmiştir. Bu kitabın sonunda Şeyhülislam Bahai Efendi'nin görüşü de düzeltilmiştir⁶¹.

11. Kitap ve Sanat Adları hakkında Keşfü'z-Zunûn (Arapça).

Büyük bibliyografik sözlüklerden biri olarak kabul edilen bu eseri Çelebi'nin Arapça olarak yazması 20 yıl sürmüştür. Katip Çelebi'nin bu eseri IV. Bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

12. Hüküm, Atasözü ve Şiirde İyi İnsanların Şaheserleri (üç dilde).

Bir nevi ansiklopedi olması hasebiyle lügat harflerine göre düzenlenmiş ve müellifinin "Semirü'l-Halve" olarak tanımladığı bir ders kitabıdır. O, felsefe, edebiyat aile ve memleket idaresi ile ilgili konularda olduğu gibi hayvanlar, kuşlar, bitkiler, tuz, tatlılar, kıssalar, gramer ve şekil bilgisi ile ilgili bazı hususlar, şiirler, atasözleri gibi üç dilde çeşitli kitaplardan derlemiştir⁶².

Çelebi, bu eserini benzerlerine yakın bir biçimde düzenlemiş ve sanatların tüm anlamlarını içerdiğini düşünmüştür. Daha sonra bunu lügat kitaplarında gördüğü modele göre düzenlemiş, böylece bilgi ve anekdot kelimeleri ve şairler, şiirler, kadılar vb. gibi altta yatan şeyleri içerebileceğini düşünmüştür. Bu kitap sadece hoşça vakit geçirme ve eğlencenin yanı sıra çeşitli konularda önemli bilgiler içerdiği için de önemlidir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır⁶³.

Bu, faydalı anekdotlar, problemler ve çeşitli çalışmalardan oluşan bir antolojidir. Önsözde bu gruba özel bir isim vermez, ancak onun hakkında (Dürerü'l-Müşafire ve Gararu'l-Müşafire) birçok ilgi alanını içerdiğini ve bu grubun kitaplardan seçtiği yararlı konular içerdiğini söyler. İlahiyat, ibadet konuları, gizli sırlar, kanaat, kötü doğumlar, haysiyetin inkarı, suyu şarapla

⁶¹ Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1. Kahire, 2016, 39.

⁶² Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 23.

⁶³ Zidane Georgi, Arap Dili Edebiyatı Tarihi, 1. baskı, Beyrut, 1899.

kariştirmek, hocalara itaatsizlik, hastalar ve hekimliğin gizli sırları, şairlere iftira, Eş'ari ve Hanefi fitnesi, Bağdat, Zahirî'nin cevabı, altın taassubu, korku ve ümit, öpmenin zevki, oruç bozmak, sultanın kitabına kadının cevabı, cimrilik ve kibir vb. konuları içerir⁶⁴.

Bu koleksiyon 243 sayfa, sayfa başına 24 satır, orta format, 8,5 x 16 cm ebatlarından oluşmaktadır. Müellifin el yazması olan tek nüshası İstanbul Nur Osmaniye Kütüphanesi'nde (4949) numara, 243 varak üzerinde yer almaktadır⁶⁵.

14. Kusurun Giderilmesinde İş Anayasası (Türkçe)

H. 1652-1653 senesine tekabül eden H. 1063 senesinde, Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelir darlığı ve giderlerin çok artması nedeniyle ortaya çıkan mali bunalım ve bütçe açığı ile başa çıkmanın yollarını görüşmek ve bu krize çözüm bulmaya çalışmak ve bu krizin giderilmesi için gelecek yılın vergilerinin peşinen alınması konusunu görüşmek üzere Hamayuni Mahkemesi'nde toplanmıştır. Daha sonra, sarayda duyduklarına ve tarih okumuş, seyahat etmiş ve sebze yetiştirmiş bir insan olarak edindiği engin deneyimlere dayanarak, konu hakkında bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşan ve “Kusurun Giderilmesinde İş Anayasası” adını verdiği küçük bir kitap yazdı. Hacı Halife, kitabın girişinde, insan hayatı gibi toplum hayatının da dönemlere ayrıldığını ve her devrin kendine has alametleri olduğunu, Osmanlı Devleti'nin durma aşamasına girdiğini ve bunun alametlerinden bahsetmiş ve bu durumu düzeltmek için gerekli tedbirleri almasının gerekli hale geldiğini belirtir. Ayrıca alınacak tedbirlerin manevi ve maddî olmak üzere ikiye ayırır. Onun bu erserde belirttiğine göre her safha ve devrin kendine has muamelesi vardır. Eserin birinci bölümünde cemaat hayatını, padişahın devlet adamları aracılığıyla toplumu yönetmesini konu alır. Ve bu cemiyetin dört esas direktan oluştuğunu; bunların âlimler, askerler, tımar erleri ve tebaadan olduğunu ve bu mezkûr dört direğin, tıpkı insan vücudunun mevcut unsurlarının birbirlerinden istifade ettikleri gibi, ancak birbirlerinden istifade ettikleri ve bu dört direğin arasında bu anlayış ve işbirliğinin meydana gelmesi halinde, toplumda ahenk ve intizam meydana geleceğini belirtmiştir⁶⁶.

Ardından 12 yıllık yolculuğu boyunca tüm köylerdeki sefaleti kendi gözleriyle gördüğünü belirtir ve bunun nedeni olarak yüksek vergileri, yaygın rüşveti ve kanunsuzluğu gösterir ve şu

⁶⁴ Al-Azzawi Qais Jawad, Osmanlı İmparatorluğu, Gerilemenin Nedenlerinin Yeni Bir Okuması, baskı,1. Beyrut, 2003,24.

⁶⁵ Kara Ballut Ahmed, İslam Miras Tarihi Sözlüğü, baskı,1. Kayseri, 2001. 53-702.

⁶⁶ Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1. Kahire, 2016, 41-42.

uyarıda bulunur: “*Bu böyle devam ederse, ihtilallerin ve fitnelerin yayılmasıyla memleketin mahvolmasından kaçış yok*”. İkinci bölümde ordunun durumunu anlatır, sürekli artan asker sayısı sonucunda masrafların da arttığını belirtir. Ardından asker sayısını azaltmadan asker sayısının yarıya indirilebileceğini ve daha birçok önlem alınabileceğini belirtir⁶⁷.

Üçüncü bölümde hazinenin durumunu ele alan tarihçi, devletin yaşadığı kriz ve mali çalkantıların toplumun üst tabakalarının artan etkisi ve orta sınıfın onlara öykünerek devlette yüksek mevkiler elde etmesinden kaynaklandığını, bunun da hazineye büyük bir yük getirdiğini ve harcamaları artırdığını belirtmektedir. Son olarak da hazinenin olmaması, askerlerin artması, harcamaların çokluğu ve tebaanın zaafından kaynaklanan bunalımları gidermenin yollarına değinmiştir. Ve tarihçimiz, o dönemde devletin içinde bulunduğu zafiyet durumunun Timur zamanından itibaren başladığını belirtmişse, bozuk olanı düzeltmenin mümkün olduğuna dair ümidini kaybetmemiştir. Çelebi'nin yazarının ilmi mirasının izini sürmek bir dereceye kadar mümkün olsa da bu risalenin müellifine ait nüshası henüz bulunamamıştır. Diğer el yazması nüshalara gelince, bunlar dünyanın farklı yerlerinde sayısızdır. Şinasi bu başyazıyı Tasvir-i Efkâr gazetesinin 122. sayısından (12 Aralık 1280) 127. sayısına (29 Aralık 1280) kadar art arda altı sayıda ve daha sonra ayrı bir ciltte yayınlamıştır. Bu mektup ayrıca H. 1282 yılında Ayn Ali'nin 'Divan Kitabının İçeriğindeki Osmanlı Ailesinin Kanunnamesi' adlı mektubunda da yayınlanmıştır. Burada “*Düstu-ru'l-Amel Li İslahi'l Halel*” başlıklı risalenin Almanca'ya çevrildiğini ve 1857'de yayınlandığını da belirtmekte fayda var⁶⁸.

15. Günahkârları, Cimrileri ve Lanetlileri Taşlamak.

Batı fıkıh meseleleri ve garip ikilemler üzerine fetvalar içeren bir kitaptır. Bu, H 1064 ve 1065 yılları arasında İslam şeyhlerinin kitaplarından derlenmiştir ve henüz keşfedilmemiş kayıp bir kitaptır⁶⁹.

16. Beydavi'nin Tefsirinin İzahı (Türkçe).

⁶⁷Hacı Halife, *Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini*, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 25.

⁶⁸ Hacı Halife, *Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini*, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 54-55.

⁶⁹ Hacı Halife, *Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini*, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010,26.

Çelebi'nin, Beydavi Tefsirini başından beri hocası Mustafa Efendi el-Arazi'den okumuş ve her gün bir sayfa yazarak H.1052 / M.1642 yılında Kara Kemal üslubuyla tefsirini yazmaya başlamıştır. Ancak bu kitap hakkında başka bir bilgi vermez. Ya yazıldığı zaman kaybolmuştur ya da Hacı Halife başladıktan sonra yazmayı bırakmıştır⁷⁰.

17. Muhammediyye'nin Açıklaması: (Türkçe).

H. 1057 (M. 1647) yılında, öğrencisi Mevlana Mahmud İbnü'l-Akhisari alim Ahmed el-Rumi'nin isteği üzerine, Çelebi'nin yazarı aritmetik ilminde Muhammed Ali Kuşçu hakkında bir açıklama yazdı. Bundan sonra, Hacı Halife ile bu öğrenci arasında, diğer öğrenciler hariç, bir sevgi, yakınlık ve ilmi dostluk ilişkisi oluştu ve bu yüzden (iyi bir hediye) olarak adlandırdı. Ertesi yıl, bu tefsir haber ve röportaj bölümüne geldiğinde, öğrenci H. 1058'de öldü ve Hacı Halife onu olduğu gibi bıraktı ve ağartmadı, bu yüzden nüsha kaybolmuş gibi görünüyor⁷¹.

18. En Sanatların Al-Matoun Camii

Bu, Hacı Halife'nin çeşitli konularda öğrencilerine okuduğu ve öğrettiği 27 kitabın tefsirlerinin özetlerinden bir derlemedir, daha sonra bunlara devam veya ek başlığı altında faydalı tanıtlar eklediği bir mecmuadır. Bunlar öğrencilerinin bilgi ve terbiyesinin mükemmelliğinden tefsir ilmine bir giriş, risalelerde rehberlik edebiyatta Hariri'nin mezarı ve tarihte Cüheyne'nin haberleri⁷².

Bu kitapta derlenen metinler şunlardır: Eş-Şafia, El-Kafiyeye, El-Cezeriyye El-Adeviyye, Anahtarın Özeti, Endülüs, El-Müccez, El-Lama fi'l-Sana'a El-Şirah, Menar El-Anvar, El-Nakayah, önlemenin kısaltması, El-Saraciyya, Ehl-i At Döneminde Düşünce Eliti. har, The Forty Nuclear Introduction, Al-Cezeri's and Al-Shatibiyyah's Introduction, Al-Aqliyyah Al-Ra'i Al-Shatibi, Al-Tarif, Al-Tahzieb, Al-Shamsiyyah in Logic, Matn Al-Semerqandi, The Guidance of Wisdom ve Al-Risala Al-Adn. Kan parası, yasallık, komisyonda özet ve kuruluş şekilleri ve pratik bilgelikte güneş⁷³.

⁷⁰Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1. Kahire, 2016, 43.

⁷¹ Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 26.

⁷²Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1. Kahire, 2016, 43

⁷³Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 26.

Bu kitabın ilk bölümü Hacı Halife'nin el yazısıyla, diğer bölümleri ise bilinen müridi Karnabadi Mustafa Efendi'nin el yazısıyla yazılmıştır. Kitabın bilinen tek nüshası Hazine Müsteşarlığı Topkapı Saray Kütüphanesi 1763 numarada muhafaza edilmektedir ve 666 varaktan oluşan bir el yazması nüshadır⁷⁴.

19. Nama Kanunu (Türkçe).

Hacı Halife Mizanü'l Hak kitabında bu kanunu 1064 yılında yazdığını belirtir, ancak kitap hakkında bilgi vermez; Shahrzadeh "Nopeda" adlı kitabında bu kitabın Hacı Halife'nin ayrıntılı ve ara kanun kitaplarının bir derlemesi olduğunu belirtir. Muhammed Tahir el-Borsari ise kitabın eski Osmanlı protokollerini anlattığını ve "Qanoon Nameh Al-Tashrif" olarak adlandırıldığını ve iki bölüme ayrıldığını belirtmiştir. Muhammed el-Borsari'nin ifadesine göre, kitabı görmüş ancak ondan bahsetmemiş, kendi kitabında (Osmanlı Yazarları) Hacı Halife'yi tanıtırken yazarını belirtmiş ve bilgilerini Shahrzadeh veya başka bir yazara dayandığını belirtmiştir⁷⁵.

20. Doğru Olanı Seçme Hakkının Ölçeği (Türkçe).

Kitap, yaşadığı dönemde tartışma konusu olan birçok konuyu ele alır. Hacı Halife bu kitap hakkında "*Bu kılavuzu insanları ölçülü olmaya yönlendirmek için yazdım*" der. Kitap, akli ilimlerin önemine dair bir girişle başlamakta, ardından akli ilimleri savunduğu çeşitli konu ve meseleleri mühendislik, coğrafya ve astronomiden örnekler vererek ele almaktadır. Ayrıca insanların yaratılışın başlangıcından beri mezhep ve mezheplere ayrıldığını ve her mezhebin kendi görüşünde bağınaz olduğunu ve doğru olanın bu olduğuna kanaat getirdiğini anlatır. Kitapta birinci bölümde ele alınan konu ve meseleler ele alınmaktadır. 1. Hızır aleyhisselamın hayatı veya ölümü hakkındaki ihtilaf, 2. Şarkı söyleme konusu, 3. Dans etme ve dönme çalışması, 4. Dua ve memnuniyet, 5. Tütün, 6. Kahve, 7. Afyon ve diğer yumuşatıcılar, 8. Peygamberin anne ve babasının imanı veya küfürü meselesi, 9. Firavun'un inancı, 10. Şeyh Muhyiddin ibni Arabi ile ilgili ihtilaflar, 11. Yazeed lanet, 12. Sapkınlık, 13. Kabir ziyareti, 14. Kadir namazı kılmak, okumak ve arzular, 15. El sıkışmak, 16. Rükû etmek, 17. İyiliği emretmek, 18. Ümmet, yani Muhammed'in ümmetinden bir kimsenin, "İbrahim'in dini üzerindeyim" demesi caiz midir? 19.

⁷⁴ Kara Ballut Ahmed, İslam Miras Tarihi Sözlüğü, baskı,1. Kaysari, 2001,5-370-22.

⁷⁵ Muhammed: Saeed Sonia, Yeniçeri Topluluğu ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rolü, 1. baskı, Kahire, MS 2006,3-124.

Rüşvet, 20. Ebu Suud Efendi ve Muhammed Efendi El-Barkali Üzerine Araştırma, 21_ Qazizadeh ve Al-Siwasi Üzerine Araştırma.

Hacı Halife, bütün bu konuları ele alırken, insanları inatlaştırmadan, itidal ve hoşgörü yolunu seçmiştir. Örneğin barış konusunu ele alırken örf ve adete uymanın her zaman daha uygun olması gerektiğini düşünmüştür. Çünkü insanları alışıktan uzaklaştırmak aptallıktır. Kitabın sonunda Hacı Halife kendisinden, bereket hadislerinden, Peygamberimiz (sav)'i rüyasında görmesi, Resulullah'ın kendisine hidayet etmesi gibi konulardan bahsetmiştir. Ardından hükümdarlar, talebeler ve vaizler için olan emirler gelir. Kitap Şinasi tarafından Tasweer Al-Afkar gazetesinde ayrı ayrı neşredilmiş, daha sonra birincisi H. 1281'de, ikincisi H. 1286'da ve üçüncüsü H. 1306'da olmak üzere üç defa basılmıştır⁷⁶.

21. Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout (Arapça).

Hacı Halife tarafından Arapça yazılmış ve alfabetik sıraya göre dizilmiş bir kitaptır. Bu kitap iki kısımdır. Birincisi ismiyle tanınan erkekler hakkında, diğeri ise lakap veya unvanlarıyla tanınan erkekler hakkındadır ve içindeki her harf bir sure sayılır. Bu kitap, “Keşf-i Zünûn” adlı kitabında bahsettiği kitapların yazarları için bir dizin niteliğinde kabul ediliyor ve Hacı Halife, kitabın ikinci bölümünü kendi açısından en önemli ve en geniş bölüm olarak görüyor ve buna gerçekten ihtiyaç duyduğunu söylüyor. Doğu'daki tüm ünlü yazarların isimlerini içerir. Çelebi, Suyuti'nin zikredilen kitabında zikrettiklerine çok şey katmış ve Suyuti'nin kitabına eklediklerini Al-Suyuti'nin İbnü'l-Esir'e eklediklerini birbirinden ayırmış ve böylece kitap H. 1053 yılında Kadir Gecesi'nde tamamlanmıştır. Aldığı kaynakların sayısı 100 kadar kitaptı ve fırsat buldukça bahsettiği bu kitapların çoğu çevirilerdendi. Hicrî 1058 yılında Zilhicce sonunda tamamlanan kitabın el yazması tek nüshası müsvedde halindedir. O nüsha ile bazı yerlerde isimlerin yazılı olduğunu ancak bunlarla ilgili herhangi bir bilgi bulunmadığını ve kitabın sonlarına doğru özellikle (A-G-F-Q-K) harflerinde bu sorunun arttığını ve nüshaya iliştilmiş aynı sayfada bahsedilen malzemeye ait olmayan çipler bulunduğundan, Hacı Halife'nin o çipleri o malzemeler için önceden hazırladığı anlaşılır. Bazen malzemenin bir kısmını kendisi özetledi. Bu, Hacı Halife'nin

⁷⁶ Hacı Halife, Aygırların Sınıflarına Ulaşma Erişimi ve Kateb Çelebi olarak bilinen Mustafa bin Abdullah Al-Qastantini, Mahmoud Al-Arnaout, IRCICA Kütüphanesi, İstanbul, 2010, 27.

çalışma tarzı ve eskiden nasıl kitap yazdığı hakkında bize bir fikir verdiği için önemli bir nokta olarak kabul edilir⁷⁷.

Aşırı zekasıyla ünlü olanlar arasında gençler ve yaşlılar da var. Ve Müstakim Zadeh'e kitabı kendi zamanına - yani H. 1175 yılına kadar - şecere, unvan ve kitabında yazdığı kişilerin bir özetini eklemek şeklinde tamamlamasını teklif etti. Tek yazma nüshası Şahid Ali Paşa Kütüphanesi No. 1877'de muhafaza edilmektedir. Başka bir nüshası da Kahire'deki Hidivial Kütüphanesi'nde bulunmaktadır, ancak bu sadece 222 varaktan oluşan tamamlanmamış bir nüshadır⁷⁸.

Hacı Halife'nin ayrıca tütün üzerine bir risalesi ve İbn Haldun'un Tevhidi adlı bir kitabı daha yazdığı söylenmektedir. Bu son eser dizinde bulunmasına rağmen Hacı Halife'nin girişinden anladığımız kadarıyla bu eseri silmiş ve ardından eklemiştir⁷⁹.

Sonuç olarak Çelebi, bu eski eser koleksiyonuyla H. 11. yüzyıl / MS 17. yüzyıl Osmanlı bilimsel ve kültürel hareketine katkıda bulunmuş ve onun en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Ayrıca İslâmî ilimlerin içinde bulunduğu durgunluğu, nakil, dipnot ve izahlara mahkûm edildiğini görerek, Batı ilimlerine açılma ihtiyacını ilk hissedenlerden biri de o olmuştur.

⁷⁷ Cevdat Mecmuası, 1926, 43-44.

⁷⁸ Zidane Georgi, Arap Dili Edebiyatı Tarihi, 1. baskı, Beyrut, 1899.

⁷⁹Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1. Kahire, 2016, 46.

III. BÖLÜM

3. KÂTİP ÇELEBİ VE OSMANLI DEVLETİ

Bu bölümde, Katip Çelebi döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun başına geçen Osmanlı padişahları, İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durum, İmparatorluğun askeri seferleri, İmparatorluğun zayıflamasına sebep olan faktörler ve bunları reforme etme çabaları ile Katip Çelebi'nin bu reformlardaki rolü vurgulanmaya çalışılacaktır.

Katip Çelebi H. 11. / M 17. yüzyıl boyunca Osmanlı ailesinin altı padişahının kroniğine tanık oldu. Bunların hükümdarlık dönemleri, Osmanlı'nın güçlüden zayıfa aşamasını temsil ediyordu.

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun başına geçen Osmanlı padişahları;

3.1. Kâtip Çelebi Zamanında Osmanlı Devleti'nin Başına Geçen Osmanlı Sultanları

Sultan I. Ahmed (H.1012-1026 / M.1603-1617)

Erken yaşta babasının ölümüyle iktidara geldi ve o dönemin Osmanlı Padişahları arasında kendisinden önce kimse tahta çıkmadı ve Avusturya savaşları ile meşgul olduğu için devletin şartları çok karıştı. Safevilerle savaş ve Asya'daki iç devrimler böylece savaş hazırlıkları konusunda babasının başlattığı işi tamamladı.

Dönemin önemli olayları:

Avusturya ve Avrupa ülkeleri arasındaki savaşlar:

Sultan I. Ahmed döneminde sadrazamlık da yapan Lala Mehmed Paşa ordunun genel serdarıydı ve en yüksek askeri komutanlardan biriydi ve bu yüzden Yemişçi Hasan Paşa'nın yerine sadrazam olarak atandı. Lala Mehmed Paşa öldüğünde ise yerine Kuyucu Murad Paşa geçti. Osmanlı ordusu Avusturya'yı yenerek Estergon ve Belgrad gibi birçok müstahkem kaleyi kurtarmayı başardı. Sonuç olarak Avusturya barış talebini kabul ederek 20 milyon dük ile Osmanlı

İmparatorluğu'na haraç ödedi ve anlaşmaya göre Macaristan Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kaldı⁸⁰.

Ayrıcalıkların yenilemesi

Osmanlı İmparatorluğu, Kırım Tatarlarının Lehistan'a ve Bologna Kazaklarının İmparatorluğa saldırmasını önlemek için Bologna yapılan anlaşmalarını yenileyerek, Fransa ve İngiltere'ye benzer imtiyazları da yeniledi. Bu durum askerler tarafından istismar edildi, Müftü bunu yasaklayan bir fetva verdi, askerler heyecanlandı, memurlar onları destekledi, bu yüzden alimler bu konuda sessiz kalmak zorunda kaldılar, bu yüzden askerler arzularının peşinden gittiler ve itiraz ettiler⁸¹).

Safevilerle Savaş

Başta Irak olmak üzere Osmanlı Devleti'nin mülkiyetinde büyük emelleri olan İran'ın tahtına Büyük Şah Abbas'ın (H. 995-1028 / MS 1587-1629) geçmesinden itibaren Osmanlı ve Safevi devletleri arasında gerilim yükseldi ve biz buna ışık tutacağız. Bu ilişkinin nasıl tehlikeli aşamalardan geçtiğine değinmekle birlikte, Sultan III. Osmanlı ordularının, Azerbaycan'ın Safeviler'e ait olması şartıyla bir dizi barış antlaşması imzalayarak Bağdat'a çekildiği anlaşıldı, ancak bu geri çekilme kısa bir süre devam etti ve kısa süre sonra Osmanlı orduları Safevi kuvvetlerine saldırarak Tebriz'i geri aldı. (1021), Şah Abbas'ı bir süreliğine Osmanlılarla antlaşmayı yenilemeye zorladı⁸².

Ayrılkçı Hareketler

Sultan I. Ahmed döneminde Kürt "Jean Borad" hareketi, Ankara valisinin "Kalender Oğlu" hareketi gibi iç hareketler ve devletin varlığını ve yapısını baltalamayı amaçlayanlar ortaya çıktı. Ayrıca bu dönemde ortaya çıkan ayrılkçı hareketlerden biri olan I. Fahreddin El-Ma'ani'nin torunu olan II. Fahreddin El-Ma'ni'nin hareketinden çalışmanın ilerleyen kısmında ayrıntılı olarak bahsedileceği için burada sadece ismen belirtilmiştir⁸³.

⁸⁰ Yagi İsmail Ahmed, Modern Tarihte Osmanlı İmparatorluğu, Obeykan, 1998,105.

⁸¹ Ali Muhammad Muhammad al-Salabi, Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişinin Faktörleri ve Çöküşünün Nedenleri, Al-Sahabe Kütüphanesi, Emirates, Sharjah, 7771, 387- 381.

⁸² Muhammed Suhail Takos, Devletin kuruluşundan halifelüğün devrilmesine kadar Osmanlı tarihi, Dar Al-Nafis Beyrut, 2008, 267.

⁸³Yagi İsmail Ahmed, Modern Tarihte Osmanlı İmparatorluğu, Obeykan, 1998,106.

Sultan I. Mustafa (H. 1026-1207 / M. 1617-1618)

I. Mustafa, kardeşi I. Ahmed'in vefatından üç ay sonra M. 23 Kasım 1617'de tahta çıktı. Saltanattaki yetersizliğini akli dengesi bozuk olarak yorumlayan üst düzey devlet adamlarının yani Müftü Asaad Efendi'nin, Mustafa Ağa'nın ve Sufi Kaim Makamı Muhammed Paşa'nın onayıyla görevden alındı. Divan üyelerinin kendisini görevden alma ve halefi olarak II. Osman'ı getirme kararını kendisi memnuniyetle karşıladı. Ancak zihnindeki kusurlara rağmen I. Mustafa 1622'de tekrar tahta çıktı. Saltanatı sırasında süvarilerden Kapıkulu ordusu isyan çıkardı ve Sultan II. Osman'ı öldürmekle suçlanan Davud Paşa 1623'te idam edildi. Bu olaylar üzerine I. Mustafa'yı ikinci kez azledildi ve yerine IV. Murad tahta çıktı. Şeyhülislam Esad Efendi bu konuda “*Deliye halef olunmaz*” şeklinde bir fetva verdi⁸⁴.

Sultan II. Osman (H. 1027-1032 / 1618-1623)

İstanbul'da doğan II. Osman'ın yetiştirilmesiyle bizzat annesi ilgilendi ve onun iyi bir eğitim seviyesine ulaşmasını istedi. Amcası I. Mustafa'nın azledilmesinden sonra 13 yaşında tahta çıktı. Boğdan Emirliği'nin iç işlerine karıştığı için Lehistan'a karşı cihad ilan etti ise de çok geçmeden H. 1029 / M. 1620 yılında iki taraf arasında barış sağlandı, Savaşa devam etmekten bıkan yeniçeriler sonsuza dek aylık istemeleri nedeniyle onlara kızdı ve bu baskıcı gruptan kurtulmaya karar verdi ve böylece bu tehlikeli konuyu uygulamaya hazırlanmak için, Asya eyaletlerinde yeni olan orduların seferber edilmesini emretti ve onları eğitmek ve organize etmekle ilgilendi ve aslında amacını uygulamaya başladı. Yeniçeriler bunu öğrendi ve bu yüzden isyan ettiler. Sultan II. Osman'ın yerine Sultan I. Mustafa tekrar tahta geçirildi ve Sultan II. Osman boğularak öldürüldü⁸⁵.

Sultan IV. Murad (H.1032-1050 / M.1623-1640)

H. 1032 / M. 1622 yılında amcası I. Mustafa'yı tahttan indirdikten sonra saltanatın başına geçti. Devletin şartları çok kötü olduğundan, kendisini dış şartlara adayabilmek için önce iç şartları ıslah etmiş ve bunun için de kardeşi Sultan II. Osman'ı katleden askeri zorbaları tasfiye etmeye başlamış ve bütün bunları idam ettirmiştir. İstanbul'da ve eyalet genelinde güçlü istihbarat teşkilatları kurarak ve onlar aracılığıyla devletteki bütün sıkıntılı isimleri idam ettirdi. İçki ve sigarayı kesinlikle yasakladı ve İslam'dan çıkan her mürted'i idam etti.

⁸⁴ Salih Colin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sultanları, Dar El-Nil ,kahira,2014, 155-156.

⁸⁵ Avukat Mohamed Farid Bey, Attika Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Beyrut,1985, 277.

Saltanatındaki en önemli olaylardan biri de Safevilerle yaptığı savaştır Sultan II. Osman'ın öldürülmesinin ardından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iç karışıklıklar baş göstermişti. Bu sırada Bağdat'ta, Bakr Al-Subashi adlı, şehrin hükümdarı Yusuf Paşa'yı öldürmeyi başardı ve İstanbul'daki merkezi hükümete meydan okuduğunu ilan ederek, şehrin dizginlerini ele geçirdi. Bâbiâli bu olaya sessiz kalmamış, çünkü Bağdat'ın Osmanlılar için ayrı bir önemi vardı. Bunun üzerine Padişah Diyarbakır valisine (Hafız Paşa) Bekir'i terbiye edip onu devirmesini emretmiş.

Osmanlı kuvvetlerine karşı koyamayacak kadar zayıf olduğunu anlayan Bekir, Safevi Şahı Abbas'tan yardım istedi ve Bağdat'ı teslim edeceğine dair söz verdi, onu Osmanlı valisi atadı ve ülkesine dönmek üzere bölgeden ayrıldı. Bekir, Osmanlılar ile anlaşabilecekken Safevi hakimiyeti altındaki konumunu koruyamayacağını anladığı için atanma kararını kabul etti, ancak Abbas olanları tanımadı ve orduları onlara doğru yürüyüşlerine devam etti. Bağdat, üç yıl. ancak Şah İsmail el-Safevi babayı öldürürken, oğlu H. 1032 / M. 1623 yılında Bağdat'ın kontrolünü ele geçirdi.

Daha sonra 1038 H. / 1623 yılında Şah Abbas öldü ve yerine oğlu Şah Safi geçti, bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu bu durumdan yararlandı ve Irak'ı Safevi kontrolünden geri almaya başardı. IV. Murad, yakın zamanda kaybettiği topraklara, bunun üzerine Büyük Sadr Hüsrev Paşa önderliğinde Gina'yı gönderen IV. Murad H. 1039 / M. 1624'te kışın yaklaşması üzerine geri çekildi ve baharda tekrar geldi ise de Yeniçerilerin isyanı nedeniyle de başarısız oldu. Sultan IV. Murad'ın, Sultan I. Süleyman döneminden bu yana Irak ve Osmanlı devletine ait olan topraklar üzerinde yeniden hakimiyet kurmakta ısrarlı olduğu, bunun üzerine Bağdat'a giden büyük bir ordunun başında çıktığı anlaşılmaktadır. Nihayet bölgeye ulaştı, onu kuşattı ve ardından Şaban 17, 1048 H. / 24 Aralık 1638'de saldırdı. Safeviler, Muharrem 14, 1049 H. / 17 Mayıs 1639'da bir antlaşma (Kasr-ı Şirin) imzalamak zorunda kaldılar. Daha sonra iki taraf arasında sınır antlaşmalarının üzerine inşa edildiği temellerden biri olan Safeviler, Bağdat şehrini Osmanlılara, Osmanlı Devleti ise Rouen şehrini Safevilere terk etti⁸⁶.

Sultan I. İbrahim (H.1050-1058/1640-1648)

Kardeşi IV. Murad'dan sonra hüküm sürdü. Sultan IV. Murad'ın ölümünden sonra hapsedilen kardeşi Sultan İbrahim tahta geçti. Onun döneminde Osmanlı Devleti'nin durumu kötüye gitmiş, maliyesi bozulmuş, Yeniçeriler toplanıp devlet işlerine karışmaya yönelmiş, Sultan İbrahim fitneyi bastırmaya ve sesleri yükselip yeniçeri reislerini defetmeye çalışmıştır. Devlet

⁸⁶ Avukat Mohamed Farid Bey, Attika Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Beyrut,1985, 135.

işlerine müdahaleler artmış, asıl misyonları devleti savunmak ve onu düşmanlarına karşı korumak olan askerler, Sultan'ın eylemlerini homurdanmak, eleştirmek ve yağmalamak için terk ettiler. Ve yeniçeri reisleri padişahın kararlılığını öğrenince hızla hareket edip ihtilallerini ilan ettiler ve Şeyhülislam Abdülrahim Efendi ve bazı âlimler onlara yardım etti.

Bu devrim H. 1058'de gerçekleşti. M. 1648'de padişahın devrilmesi sağlandı ve tahttan indirilmesinden on gün sonra bu fitneyi çıkaran asi halk, bazı devlet adamlarının geri dönmesinin gerekliliği çağrısı yapınca onu öldürmeye karar verdiler, ancak bu olmadı. Padişahın boğularak öldürüldüğü zaman yaşı otuz üçe ulaşmıştı⁸⁷.

Sultan IV. Mehmed (H. 1058-1099 /M. 1648-1687)

Sultan IV. Mehmed, devlet tahtına oturduğunda 7 yaşındaydı. H. 30 Ramazan 1051 /M. 3 Ocak 1642' de İstanbul'da doğdu. Küçükken babaannesi Kösem Sultan saltanatı devrildi ve işlerin dizginleri onun eline geçti. Görev süresi zarfında devletteki durum giderek kötüleşti, Yeniçeriler hükümete zulmetti, devletin işlerini kontrol etti, işlerin yönetimine müdahale etti ve devlet kurumlarının artık yetkisi yoktu. Tarihçiler bu döneme "Ağaların Hükümdarlığı" diyorlar⁸⁸.

3.2. Kâtip Çelebi Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Seferleri ve Bazı İsyanlar

Bu başlık altında dönemin belli başlı olayları olan Yeniçeri İsyanı, Safevilerle savaş ve Bağdat Seferi, Lübnan'da bağımsız bir idare kurmak üzere isyan eden Dürzî Emiri Ma'noğlu Fahreddin İsyanı ve Girit'in Fethinden bahsedilecektir. Ayrıca Katip Çelebi'nin söz konusu olaylara tanık olması ve bunları aktarması ele alınacaktır.

Yeniçeri İsyanı

Yeniçeriler, Sultan Orhan tarafından, fethedilen Avrupa ülkelerinin halklarından mensuplarını seçerek, onlara İslam dininin esaslarını öğreterek, özel kışlalara yerleştirerek, savaş ve dövüş sanatlarını öğreterek kurduğu ordudur. Bu ordu, Osmanlı'nın güçlü olduğu dönemde yaptığı tüm savaşlarda iyi bir iş çıkardı, bu nedenle savaş alanlarında aslanlar gibi koşuyorlardı ve Konstantinopolis'in fethi gününde belirleyici savaşta zafer terazisini devirmekle anıldılar. Diğer pekçok ünlü savaşlarda kahramanlıklar elde ettiler. Sonra zaman geçtikçe siviller arasında

⁸⁷Avukat Mohamed Farid Bey, Attika Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Beyrut,1985, 105.

⁸⁸ Avukat Mohamed Farid Bey, Attika Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Beyrut,1985, 289.

buldukça saflarına bir zayıflık sızmaya başladı ve padişahın kendilerine tahsis ettiği orduyla kapasitelerindeki ihlaller arttı. Askerler, şehir halkının arasına karışmadılar, ancak tabiatları bozuldu, ahlâkları değişti, görevleri, hüküm karşısında bela oldu ve halk düşmanlığı onların fiillerinden biri oldu ve müdahale etmeye başladılar. Devlet işlerine karıştılar ve kalpleri güç hırsına kapılmış, hazlara ve tabulara kapılmıştı. Katip Çelebi döneminde yaptıkları isyan ve bunların en belirginleri şunlardır⁸⁹;

Sultan II. Osman dönemi

II. Osman, özellikle küçük yaşta tahta geçtiğinde zayıf bir dönemin padişahlarından biriydi, bu nedenle Yeniçeriler onu hafife aldılar ve ona isyan ettiler ve savaşı bitirmesini istediler. Lehistan'a karşı savaşıyordu. Yeniçerilerin arzuları Lehistan'la barışın yapılması idi, yeniçerilerin bu tutumunun sonucu olarak bu savaş amacına ulaşmadı (H. Zilkade 1029 / Ekim 1620). Padişah, konumları gereği Yeniçerilerden nefret etmiş ve güçlerini tasfiye etmeye karar vermiş (Osmanlı tarihi, darbe kaynaklıdır) ve II. Osman, temel ordu sisteminde modern sistem üzerine bir askeri tümen kurmak istemiştir. bunların yönetim aygıtı üzerindeki hakimiyetinin devleti etkileyen rüşvetin ve parçalanmanın doğrudan bir nedeni olduğunu gördü ve reform planını uygulayacakken görünüşe göre Yeniçeriler padişahın hareketlerini sezdiler, bu yüzden misilleme yaptılar ve onu tecrit etme kararlılıklarını güçlendirdiler ve bunu başardılar, böylece onu tecrit ettiler. II. Osman'ı (H. 11 Receb 1031 / M. 30 Mayıs 1622)'te esir alıp ağır ağır dövdüler, sonra idam ettiler. Padişahlar, zulmünde ısrar etmeleri ve sivil ve askeri otoriteleri kontrol etmeleri için yeni bir başlangıç noktasıdır. Bu durumun geniş yankıları oldu, çünkü devlet dairelerinde korku yayıldı ve Yeniçerilerin gücü çok yükseldi ve bakanları devralıp görevden aldılar⁹⁰.

Sultan IV. Murad dönemi

IV. Murad döneminde Yeniçeriler Sadrazam Hafız Ahmed Paşa'yı (H. 18 Recep 1041 / M. 9 Şubat 1632) Hüsrev Paşa'nın kışkırtması sonucu öldürdüler. Padişah onlara Hüsrev Paşa'yı öldürerek karşılık vermiş, onları yok etme kararlılığıyla ilerlemiş ve harekate katılan liderlerinin öldürülmesini emretmiştir. Padişah bu fitnenin ardından öldürme operasyonlarına katılan herkesi kapsayacak şekilde genişletti. Padişahın bu kararlı tavrı sonucunda yeniçeriler onu aldatma yoluna giderek askeri disiplin kurallarına uyuyor ve emirlerini yerine getiriyormuş gibi görünseler de

⁸⁹ Sühail Saban, Osmanlı Tarihi Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, Kral Fahd Kütüphanesi, Riyad, 2000, 41.

⁹⁰ Saeed Sonia Muhammed, Yeniçeri Tugayı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rolü, Kahire, 2006, 50 .

aradan iki ay bile geçmemişken başka planları ortaya çıktı. Recep Paşa'nın yolsuzluğuna karşı bir isyan hareketi yapmadan önce, padişah onun öldürülmesini ve cesedini yeniçerilerin görmesi için sarayın pencerelerinden atmasını emretti. Güçlü bir padişahla karşı karşıya kaldılar, isyanları yatıştı, başka bir uygun fırsatı bekleyeceklerdi.

Sultan I. İbrahim ve IV. Mehmed dönemi

İşledikleri en önemli suçlardan biri de Sultan I. İbrahim'in kendilerine düşmanca davranması nedeniyle öldürülmesidir. Sultan IV. Mehmed, seleflerinin çoğuyla aynı kaderi paylaştı⁹¹. Yeniçerilerin devletin zayıflamasının ve çöküşünün başlamasının en büyük nedeni olduğu sonucuna varıyoruz. Hacı Halife bu devrimleri ve olayları yaşadı ve reform sürecini düşünmeye ve devleti bu durumdan bir an önce kurtarmak için bir plan geliştirmeye başladı.

Safevilerle Savaş ve Bağdat Seferi

Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi devleti arasındaki ilişki M. 17. yüzyılda gerilimle gölgelendi ve Büyük Şah Abbas (H. 995-1028 / M. 1587-1629) İran'da bir lider ve devlet adamı olarak ortaya çıktı. Safevi devletinin sınırlarının batı tarafındaki topraklardan kaybettiğini geri almak istedi. Şah Abbas döneminde iki ülke arasındaki bu ilişki aslında üç farklı aşamadan geçmiştir. Şah Abbas'ın iktidara gelmesinden H. 1011 / M 1602 yılına kadar süren ilk aşama, Osmanlı ilerlemesi, Safevi geri çekilmesi ve Safevilerin teslim olmasıyla karakterize edildi.

İkinci aşama ise, Şah'ın Osmanlı Devleti'nin kazandığı toprakları geri vermek istediği, Safevi toprakları içindeki savaşlarla karakterize edilen şiddetli çatışma aşamasıydı ve bu aşama (H. 1011-1023 / M. 1602-1623) yılları arasında devam etti.).

Safevilerin Irak topraklarının büyük bir bölümünü işgal edebildikleri, Osmanlıların net bir şekilde geri çekilmesi ve belirgin İran saldırısıyla başlayan üçüncü aşama Osmanlı kontrolünden kopartılarak (H. 1032-1028 / M. 1622-1629) yılları arasında devam etmiştir

Siyasi kariyerinin başında Şah Abbas iki rakiple karşılaştı. Doğu'da Özbekler ve Batı'da Osmanlılar. Aynı anda iki cephede savaşamayacağı için H. 998 / M. 1590 yılının ilk yıllarında Osmanlılarla aşağılayıcı bir barış yaptı ve buna göre Azerbaycan, Karabağ, Gürcistan ve Luristan'ın bir kısmını teslim etti ve ilk üç halife ve müminlerin annesi Âişe Hanım'a saltanat

⁹¹ Muhammed Suhail Takos, Devletin kuruluşundan halifelik devrilmesine kadar Osmanlı tarihi, Dar Al-Nafis Beyrut, 2008, 251 .

topraklarında hakaret etmekten vazgeçip, yeğeni Haydar Mirza'yı rehin olarak İstanbul'a göndermesine, iki taraf ayrıca her iki taraftan da mahkumları serbest bırakma konusunda anlaştı.

Görünen o ki, Osmanlılar İran topraklarına daha fazla yayılma ve akın gerçekleştirebildikleri için bu barışı kabul etmişler, çünkü bu antlaşma ile iki hedefe ulaşmışlardır:

Birincisi, kendilerini Avrupa'daki sorunlarına adayabilmeleri için doğu cephelerini güvence altına almak.

İkincisi, Safevi mezhebinin Şii devletinin Sünni mezhebine karşı kışkırttığı düşmanca kampanyaları durdurmaktır.

Şah Abbas, Özbek tehdidini bertaraf etme başarısından sonra yüzünü tekrar bu tarafa dönmüş, beklenen çatışmaya hazırlık olarak ordusunu yeniden yapılandırmak ordularının unsurlarını sağlamak için büyük çaba sarf etmiştir. İran ordusu muharebe etkinliği yüksek bir seviyeye geldi, teçhizat ve silahlanmada Osmanlı ordusuna benziyor, ancak yetenekte onu aştı. Osmanlı ordusunu ve liderlerini etkileyen kronik durgunluk durumundan kaynaklanan özeleştirme ve kusurları onarma konusunda, Şah Abbas, Anthony Shirley adlı genç bir İngiliz'in ülkesinde bulunmasından yararlanarak İran ordusunun yeteneklerini yenileme konusundaki tecrübesinden yararlanırken, onları savaş yeteneklerini geliştirmek için yabancı uzmanların yardımına başvurmaktan kaçındı. Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile devam eden savaşına müdahil olmasından bağımsız olarak, Osmanlıların İran vilayetlerindeki kalelerine saldırmaya başladı ve H. 1012 / M. 1602 yılında Tebriz'i, ardından Van, Şirvan ve Kars 'ı yeniden ele geçirerek gözünü Osmanlı kontrolündeki Irak'a çevirdi. Bu ülke, özellikle bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkması açısından devletin zayıflığının tezahürlerinden ve birbirini ardına süren bu savaşlarda Osmanlı ordularının geri çekilmesinden etkilendi. En ünlü liderlerinin ölümü ile devlet tekrar barışa yöneldi ve iki taraf arasında müzakereler gerçekleşti. Osmanlılar ve Safeviler arasında H. 1021 / M. 1612 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Sultan Süleyman döneminden beri fethettiği kale ve hisarlardan vazgeçmesi konusunda anlaştıkları bir barış anlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlandı. Safeviler Azerbaycan'ı geri aldı. Bu, Osmanlı Devleti'nin bazı fetihlerinden vazgeçtiği ilk antlaşmadır ve aynı zamanda bünyesine sızan gerilemenin de başlangıcı olmuştur⁹².

⁹² Muhammed Suhail Takos, Devletin Kuruluşundan Halifeliğin Devrilmesine Kadar Osmanlı Tarihi, Dar Al-Nafis Beyrut, 2008, 267 267-293.

Hacı Halife, 1035 yılında Bağdat'a yapılan sefere bizzat şahit olmuş, bu seferde babası şehit olunca, H. 1039 senesinde bir sonraki sefere katılmıştır⁹³.

Dürzî Emiri Ma'noğlu Fahreddin İsyanı

Fahreddin ibn al-Ma'ni, II H. 999 / M. 1590 yılında Lübnan'da iktidara geldi. O büyük bir Dürzî idi ve Hıristiyanlardan, Nusayrilere, Dürzilerden ve benzerlerinden İslam düşmanı olanları bir araya toplayabilmişti. Lübnan dağlarını, kıyılarını, Filistin'i ve Suriye'nin bazı bölgelerini ele geçirincede kadar Osmanlı Padişahı Sultan Ahmed'e yakınlığını gösterdi ve ona itaatini ilan etti. Kendine kırk bini aşan bir ordu kurmuş, ardından H. 1022 / M. 1612'de Osmanlı Devleti'ne karşı isyanını ilan etmişti. Ancak bu isyanda başarılı olamayıp, yenilerek İtalya'ya kaçmış ve İtalya'nın Floransa emirliği olan Papa'dan ve Malta adasının rahiplerinden (St. John Şövalyeleri) destek görmüştür. Fahreddin, Sultan'ın kendisini affeden bir ferman çıkarması üzerine H. 1027 / M.S. 1618'de Lübnan'a döndü. Ülkeyi Batılılaştırmaya çalıştı, ardından Osmanlı-Safevi savaşından yararlanarak yeniden isyan ilan etti, ancak başarısız oldu ve yakalanıp İstanbul'a sürülerek idam edildi ve yeğeni Melhem liderliğindeki silahlı hareket intikam alamadı⁹⁴.

Girit'in Fethi

Divan-ı Hümayun, Temmuz 1644'te İstanbul-İskenderiye yolu üzerindeki Karpatos adasının dışında bir Türk gemisine Maltalı korsanların el koyması ve ganimetin bir kısmının antlaşmalara aykırı olarak Girit limanında satılmasının ardından Girit'in fethine karar verdi. Girit'te Hanya ve Venedik bu satış için vergi toplayarak Avrupa'ya bu haberi yayarak, Osmanlıların Malta'yı fethetmek için sefere çıktığını ve Girit adasının Venedik Cumhuriyeti'nin açık denizlerdeki tek toprağı olduğunu ve Venedik bu hikayeye bir ölçüde inansa da adaya güç katmak için 23 gemi dolusu asker gönderdi. Sultan İbrahim her gün Tersaneye gider ve hazırlıklara nezaret ederdi. 4/19/1645'te Malta'ya sefer düzenleneceğini resmen ilan etti. Yusuf Paşa, 30 Nisan 1645 günü 106 gemi, 300 asker taşıyıcı, 71.000 asker ve 50 kuşatma silahı ile İstanbul'dan hareket etti..Otuzbir gün Narvin'de kaldı, Cezayir, Tunus, Trablus, batı filolarını bekledi ve 21 Haziran'da kumandanlarını geminin güvertesine topladı, mühürlü mermi torbasını açtı ve mektubu okudu. Ardından kumandanlar Malta'ya olacağını düşündükleri seferin Girit'e yapılacağını öğrendiler. Üç gün içinde Navarra'dan Girit'e ulaştılar ve hemen askerleri karaya çıkarmaya başladılar. Avrupa,

⁹³ Hacı Halife, Tuhfat al-Kibar fi Asfar al-Bihar, baskı, 1. Kahire, 2016, 25.

⁹⁴ Es-Sallabi, Osmanlı Devleti İlerleme Faktörleri ve Düşüş Sebepleri, Kahira, 2001, 1/300 -282.

Girit'in inişini gafil avladı. Birçok ülke Venedik'e askeri yardımda bulundu ve yardımlar zaman geçtikçe arttı ve 21 Ekim'de Osmanlı donanması 4 aydan 4 güne kadar kaldığı Girit'ten ayrıldı. Küçük Hasan Paşa da Hanya'yı korumak için 12000 askerle Rumeli'yi tuttu. Cezayir ve Tunus donanmaları Trablus'a döndü. Yusuf Paşa, İtilaf donanmasının desteklediği Venedik donanmasını takip etmelerine rağmen ele geçirememiş, düşman donanması imha edilebilseydi, savaş sona erecek ve Girit'in fethi tamamlanmış olacaktı. Yusuf Paşa, 20 Kasım 1645'ten sonra İstanbul'a geldi. Ancak kendisini kıskanan devlet adamlarının oyunları sonucunda 63 gün sonra idam edildi (22 Ocak 1646).

Girit'teki Osmanlı ordusu artık fazla yardım alamıyordu ve Venedikliler Avrupa'nın her yerinden yardım alıyordu. Girit, Avrupa halkları ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir savaş alanı haline geldi. Adanın üçüncü şehri fethedildi (11/15/1646) ve ertesi yıl Kandiya kuşatması başladı (7/7/1647). Kaptan-ı Derya Fazlı Paşa gelip erzak aldı (28.9.1647) ve diğer Kaptan-ı Derya Ammarzade Mehmed Paşa, bu deniz savaşında Fenikelileri mağlup etti, yirmi altı gemi battı ve büyük Amiral öldü ama Kandiya düşmedi ve yerinden çıkaramadılar Venedik donanmasını adalar denizinden Çanakkale Boğazı girişine kadar gelmeye bile cesaret ettiler. Sultan İbrahim döneminde cereyan eden Girit savaşı safhası kapandı. Yarımada'nın ortası ve batısı ağır Osmanlı kanyla fethedildi. Doğu kısmı hâlâ Venediklilerin elindeydi⁹⁵.

Hacı Halife'nin kendisi de Girit'in fethine bizzat şahit olmuş, bu tecrübeyi ve orada cereyan eden kanlı gerçekleri ve olayları kaleme almıştır⁹⁶.

3.3. Kâtip Çelebi Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Çalışmaları

Bu başlık altında reform kavramı ve hareketleri, Katip Çelebi ile kendinden önceki yazar ve tarihçilerin reform sürecindeki rolü, İki yüzyıl boyunca (16-17) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki zayıflık faktörleri ve bunları reforme etme için çalışmaları, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başında geldiği durum ve gerilesimenin nedenleri bahsedilecektir.

Bu yüzyıllarda Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durumun belli başlı sebepleri vardı. Bunlardan biri padişah otoritesinin zayıflığıydı. Ayrıca Kanuni Sultan Süleyman devrinin

⁹⁵ Adnan Mahmoud Salman ,Osmanlı İmparatorluğu tarihinin kaynağı yazarı Yılmaz Uzoğuz, 1408 H. 1988 M,492.

⁹⁶ Hacı Halife, Tuhfat al-Kabir fi Asfar al-Bahar olarak bilinen ve Çelebi'nin yazarı Mustafa bin Abdullah el-Qastantini, düzenleyen ve çeviren, Muhammad Harb ve Tasnim Harb, Dar al-Besir, Kahire, 2016,28.

sonundan itibaren batıda yaşanan bazı gelişmelerde bu durumu tetikledi. Osmanlı padişahlarının şeriattan sonraki zaafı ve devlet işleriyle yakından ilgilenme ve ordulara komuta etmedeki gafletleri. Padişahların ve otoritelerinin zayıflığının doğrudan bir sonucu olarak yönetimde, orduda ve Osmanlı sarayında güçlü merkezlerin ortaya çıkması. Devletin kanun ve nizamlarını tatbik etmede ve padişahların emirlerine uymamada suiistimallerin yaygınlaşması.

Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu durumun sebeplerinden bir başkası, yolsuzluğun devletin sistemlerine ve kurumlarına sızmasıydı. Bu dönemde devlette meydana gelen değişiklikleri derinden etkileyen başka nedenler de vardı. Bunları da şöyle sıralayabiliriz;

Devlet tarafından sarayda ve orduda Osmanlı tebaasının kullanılması.

Tımar vilayetlerini ve liderliği saray adamlarına ve devletin ileri gelenlerine dağıtmak.

Saltanat merkezindeki Kapıkulu askerlerinin sayılarındaki büyük artış, bu askerlere maaş vermenin zorlaşmasına yol açmış ve bu durum devlette birçok ayaklanma hareketine sebep olmuştur.

Zayıflamaya başlayan Tımar sistemi ile Kapıkulu ordusu arasında dengelerin sarsılması⁹⁷.

Bu nedenler ve faktörler, reform süreci adına kitaplar derleyen ve bazı siyasi ve ekonomik teoriler geliştiren bazı tarihçilerin, yazarların ve bilim adamlarının ilgi odağı olmuştur.

Reform kavramının tanımı

İbni Manzoor, reformu "*yolsuzluğa karşı ıslah, yolsuzluğun zıddıdır. Denir ki, kendisi salih bir kimsedendir, amellerinde ve işlerinde ıslah edicidir*". şeklinde tanımlar⁹⁸. Râğıb-ı Müfredat diyor ki, "*Uzlaşma, Allah'ın insanı ıslah etmesiyle insanlar arasındaki yabancılaşmayı gidermek, bazen onu salih yaratarak, bazen de var olduktan sonra içindeki bozulmaları gidermek, bazen de salih hükmetmekle ilgilidir*"⁹⁹. Oxford sözlüğünde reform şu şekilde tanımlanır. "*Çelişkili şeylerde, özellikle yozlaşmış veya adaletsiz siyasi kurumlarda daha iyiye doğru bir değişiklik . Bazı keyfilik veya hataların giderilmesi ve reform, ilerleme fikrine paraleldir ve esasen daha iyisi*

⁹⁷ Seyyid Mahmud, Osmanlı Tarihinin Büyümesi ve Refah, Kahire, 2007,347.

⁹⁸ İbn Manzur, Lisan al-Arab, Dar Sader, Beyrut, 1414 H., 2-516.

⁹⁹ Al-Hussein bin Muhammad, Gharib Al-Qur'an, Şam, Beyrut, 1412,489.

için değişim fikrini, özellikle belirli bir alandaki karar vericilerden daha nesnel hedeflere ulaşmak için daha uygun olan değişimi içerir¹⁰⁰.

Siyasi terminolojide, yolsuzluğu ve zorbalığı ortadan kaldırmak için siyasi sistemin iyileştirilmesi olarak tanımlanır. Siyasi reform, iyi yönetimin mihenk taşı olarak kabul edilir ve tezahürleri arasında hukukun üstünlüğü, şeffaflık, halkın karar alma sürecine katılımı ve adalet yer alır. Etkinlik, başarı, yönetsel verimlilik, hesap verebilirlik, stratejik vizyon, siyasi hayatın yenilenmesi, yollarının düzeltilmesi, anayasal düzenleme ve hukukun üstünlüğü, yetkiler ve özellikle bunlar arasındaki ilişkiler¹⁰¹.

Osmanlı Devleti'nde reform kavramı ise Tanzimat terimi ile ilişkilendirilmiştir. Diyanet İslam Ansiklopedisine göre Tanzimat, “düzenlemek, sıraya koymak, ıslah etmek” anlamındaki tanzim kelimesinin çoğuludur. Literatürde Tanzimat, “mülkî idareyi ıslah ve yeniden organize etme” manasında kullanılır, ayrıca bu düzenlemelerin yapıldığı dönemi nitelendirir. Tanzimat, Sultan Abdülmecid'in saltanatının başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim ve idareye getirilen reformlar anlamına gelir¹⁰².

3.3.1. Kâtip Çelebi'nin Reformlardaki Rolü

Bu başlık altında Hacı Halife öncesi yazar ve tarihçilerin reform sürecindeki rolü ile reform hareketlerinde Hacı Halife'nin rolü ele alınacaktır.

3.3.1.1. Hacı Halife Öncesi Yazar ve Tarihçilerin Reform Sürecindeki Rolü

16. yüzyılın sonunda başlayan ve 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden Osmanlı reformları konusuna baktığımızda bu durumun iki aşamada gerçekleştiğini görürüz.

Bunlardan birincisi; Osmanlı düşünürleri, âlimleri, hukukçuları, tarihçileri ve birçok devlet adamı tarafından talep edilen reformlar, resimlerde, mektuplarda, kitaplarda, tavsiyelerde veya padişahların sorularına verilen cevaplarda yazılıydılar. Osmanlı ve İslami gelenek ve değerleri korurken, yolsuzluk ve orduda gerçekleştirilmesi gereken reformları kapsıyordu.

¹⁰⁰ Concise Oxford Dictionary Current English, Edition, Clarendon Press, Oxford, London, 1990, 1009.

¹⁰¹ Abdel Wahab Al-Kayyali, Siyasi Ansiklopedi arap Çalışmaları ve Yayıncılık Vakfı, Beyrut.2007.5431.

¹⁰² Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tanzimat>, Erişim tarihi ve saati: 31.10.2023- 23:33.

İkincisi ise, din ve kimlik sorununu araştırmadan cevabı yalnızca Avrupa'da görmüş, hatta demokrasi ve bağıllık bahanesiyle devletin etnik bölünmesini teşvik etmiş ve Osmanlı devletinin zayıf olduğu dönemlerde Osmanlı Devleti'ni Rusya, Balkanlar ve Birinci Dünya Savaşı gibi Osmanlı savaşlarına bulaştırmıştır¹⁰³.

Konunun daha iyi anlaşılması için Hacı Halife'den önceki Osmanlı düşünce adamlarının getirdiği reformlardan bahsederek Katip Çelebi'nin bu alanda sunduğu çözüm önerilerini ve teorilerini ayrıntılı olarak ele alacağız.

Bu dönemde reform önerisinde bulunan düşünürlerin en önde gelenlerinden bazılarını ele almakta fayda var. Bunlardan bazıları;

Sadrazam Lütfi Paşa (1539-1541) reform risalesi “Âsafname” ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki zayıflık belirtilerini ilk teşhis eden kişi oldu. Asıf'ın kastedilen, akıllı bir nazırın devletin yükünü taşırken takip etmesi gereken, Osmanlı müesseselerinin bozulması konusundaki düşüncelerini topladığı ve zulmün devletin yıkılışının habercisi olduğunu gördüğü kitabıdır. devlette yönetim işlerini üstlenecek yetkin kişiler üzerinde çalışılması gerektiğini belirtmiştir¹⁰⁴.

Ali lakabıyla bilinen Gelibolulu Mustafa Ali'nin Nüshatü's Selâtinini

Mustafa Ali, Nüshatü's Selâtinini M. 1581'de Halep'te bitirdikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesine ilişkin görüşlerini gözden geçirdiği bu gerilemenin sebebinin padişahların bilgisizliğinden ve tecrübesizlikleri nedeniyle yönetim işlerini yönetememelerinden kaynaklandığını açıklamıştır. Ayrıca, hidayet, nasihat ve yolsuzluğun ortadan kaldırılmasındaki rolleri pahasına zenginliğe ve mevkilere önem veren alimler sınıfını suçlamıştır¹⁰⁵.

Hasan Kafi Al-Akhisari (M. 1544-1615) “Usûlü'l-hikem Fî nizâmi'l-âlem”, Alemin Nizami İçin Hikmetli Yöntemler adlı eseri¹⁰⁶:

¹⁰³ Qais Jawad Al-Azzavi, Osmanlı İmparatorluğu gerileme Faktörlerinin Yeni Bir Okuması, Dar Al Arabiya - Beyrut – Lübnan, 2013, 224.

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz; Ömer Döşemetaş, “Sadrazam Lütfi Paşa'nın Hayatı ve İlmi Kişiliği” *Anasay* 5, 2018, 33 vdd.

¹⁰⁵ Bkz, Kasım Ertaş, Mustafa Ali'nin Nasihatı's-Selatin İsimli Eseri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, cilt: II, sayı: 4, 2011, 128 vdd; Mustafa Akkaya, – Hasan Eroğlu, “Gelibolulu Mustafa Ali'nin Nüshatü's Selâtinini ve “Adalet” Kavramı”, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 3, 2017, 101 vdd. Nüshatü's Selâtin hakkında geniş bilgi için bkz: Gelibolulu, Mustafa Ali, *Nüshatü's-Selâtin (Haz. Faris. Çerçi)*, Birinci Basım, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.

¹⁰⁶ Bkz, Mehmet İpşirli, “Hasan Kâfi el-Akhisâri ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi sayı 10-11, 1981, 239 vdd.

Lütfi Paşa'nın kitabından yani istibdat meselesinden başlayarak, şeriat sisteminden geçerek, bütünlüğe vurgu yapan ve nitelikli atamalar yapan Osmanlı siyasi düşüncesinde geliştirilen en önemli reformist risalelerden biri olarak kabul edilir. Birçok savaşa katılmasıyla Osmanlı askeri gücünün gerilemesini ve modern Avrupa silahları önündeki yetersizliğini fark ettiği için "*Uzlaşma ve Ahit*" önermelerinde bulunmuş ve bu önermelerini barışçıl bir dille yapmıştır. Bu da onu sonuçlandırma fikrine inandırmıştır. Osmanlı Devleti ile düşmanları arasındaki uzlaşmayı, hatta bunun yararlarını vurgulayarak, eski "*Uzlaşma nesillerin bekasıdır*" sözünü tekrarlamıştır.

XVII. yüzyıl Osmanlı Müellifi ve Defter-i Hâkânî Emini Defterdar Ayn Ali Efendi¹⁰⁷ ve eseri *Kavânî-ni Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*¹⁰⁸.

Defterdar Ayn Ali Efendi, Murad Paşa'ya sunmuş olduğu ve yedi bölümden ve bir sonuçtan oluşan kitabının birinci bölümünde eyaletleri ele alır. İkinci ve üçüncü bölümde, Osmanlı İmparatorluğundaki eyaletlere bağlı sancakları, dördüncü bölümde tımar ve beyliğin feodal topraklarının şartlarını ve bu şartları devlete büyük bir mali kaynak sağlayacak şekilde düzenlemenin yollarını anlatmıştır. Beşinci bölümde zeâmet ve tımar tabirleri ele alınmıştır. Altıncı bölümde, menfaat sahiplerinin etkisiyle yasaların uygulanmasındaki dengesizliği vurgulamış ve yedinci bölümde, feodal toprakların başına bela olan yolsuzluğun nasıl islah edilebileceğini izah etmiştir¹⁰⁹.

Yukarıda belirtilenlere dayanarak, reform öncülerinin çoğunluğunun, Osmanlı geleneklerinden uzaklaşmanın devletin koşullarının bozulmasındaki ana faktör olduğuna inandığını ve aralarında ortaya çıkan yeni siyasi yapının farkında olanlara nadiren rastladığımızı görüyoruz. MS 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da, özellikle askeri ve teknik alanlarda.

¹⁰⁷ Bkz, Erhan Afyoncu, "Ayn Ali Hakkında Yeni Bilgiler", *Journal Of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları* 39, 2013, 95 vdd; Mehmet İpşirli, "Ayn Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, IV*, 1991, 258-259.

¹⁰⁸ Ayn Ali Efendi, *Kavânî-ni Âl-i Osmân der-Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divan*, Giriş: M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1979; Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfi el-Akhisâri ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-'Âlem" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi sayı 10-11, 1981, 258-259; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (çev. Coşkun Üçok), 1992, Ankara.155-157.

¹⁰⁹ Amina Mawlwah ve Nadia Tarshon, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reformun Öncüleri ve Entelektüel Üretimleri Historical Insights for Mediterranean Research, Cezayir, 2021,121.

3.3.1.2. Reformlarda Hacı Halife'nin Tarih Yazıcılığının Rolü

Hicrî 11. / M. 17.yüzyılda reform etkilerinin tüm ülkeye yayılmasından sonra devletin çeşitli kurumlarında ortaya çıkmaya başlayan zayıflık ve kargaşanın tecellileri konusunda Osmanlı ilim adamlarında giderek artan bir bilinçlenme görülür. Taki devlet, bu genel dengesizlik durumu hakkında bir rapor hazırlamak için Katip Çelebi'yi (1608-1657) görevlendirir. Bu yüzden o Osmanlı Devlet erkanının yararlanması için 1653'te ünlü eseri “Düstûru'l-Amel li Islahi'l-Halel”¹¹⁰ adındaki eserine yazmış ve Sultan IV. Mehmed (M. 1648-1687)'e sunmuştur¹¹¹. Hacı Halife'nin teşhis ettiği bu eserde, mali kriz, bütçe açığı ve diğer sorunlar, bunların nedenleri ve kökleri ve nasıl tedavi edileceği dair tespitler yer alıyordu. Çelebi, risalesinin mukaddimesinde "İbn Haldun"un takdiminden bahsetmiş ve devletlerinde insanlar gibi olduğunu, devletlerinde doğup, büyüdüğünü ve olgunluktan sonra çürümenin ve ardından kaçınılmaz ölümün geldiğini belirtmiştir. Bu semptomları tanınması ve uygun tedaviyi ayarlaması, sonsuz yaşamı garanti etmek için değil, sadece ölümü geciktirmek için gereklidir. Ardından bu risalede tarımdaki gecikmenin nedenlerini, askeri durumun kötüleşmesini ve devletin kamu hazinesini etkileyen dengesizlikleri tartışmıştır.

Hacı Halife, kılıcın sahibi, devlet ileri gelenleri, üst düzey subaylar veya devlet kurumu aracılığıyla durumu düzeltmek için dört çözüm önerir, ancak son üç olasılığı dışlar ve kılıcın sahibinden düzeltme bekler, çünkü ilk görev hazine açığını kapatmak, şişkin ordunun boyutunu azaltmak, abartı ve savurganlığı sınırlamak ve çiftçilerin yoksulluğunu gidermektir. Ancak Çelebi, girişte belirttiği gibi, reformu gerçekleştirme olasılığı konusunda iyimser değildir. Mektubunda, *"Önerilerimin uygulanmasının zor olacağını hissettiğim için, onlara yüklediğimden daha fazla yük olmadım, ancak gelecekte bir otorite bunları dikkate alacak ve bu tavsiyelerin bir kısmını eyleme geçirecektir..."* der¹¹².

Osmanlı İmparatorluğu'nun reform sürecinde tarih yazıcılığının rolü.

Tarih, zamanın gerçeklerini araştıran, kendi başına duran bir bilim olarak tanımlanır ve her devletin kendisini yücelten ve zaman içinde kalan bir tarihi vardır ve Osmanlı devleti, tarihinin ortaçağ ve modern çağları birbirine bağlayan bir uzantısı ile altı asırlık bir dönem ve tarihin doğu ve batı cephelerini genişleten yeri başka hiçbir ülkenin sahip olmadığıdır. Osmanlıların Anadolu'da

¹¹⁰ Gökyay, 1985: 82-84; Gökbilgin, 1957; Gökyay, 1982: 35-36, 233-248.

¹¹¹ Bkz, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dusturul-amel>, Erişim tarihi ve saati: 01.11.2023- 20:34.

¹¹² Amina Mawlawah ve Nadia Tarshon: 16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Reformun Öncüleri ve Entelektüel Üretimleri Historical Insights for Mediterranean Research, Cezayir, 2021,121.

ortaya çıkışı ve başlangıcı ile ilgili tarihi anlatıların daha sonraki dönemlerde yazıldığı ve bu yazılardan ilkinin on beşinci yüzyılın başlarında ortaya çıktığı ve çoğunun fantezi ve mit ve kahramanların ve işgalcilerin biyografilerini, fetih ve cihat fikirlerini yücelten, dervişlerin veya azizlerin erdemlerini tercüme eden eski Türk destanlarından ve sözlü anlatılardan türetilmiştir.

Özellikle Sultan II. Murad (1421-1451) döneminde, 15. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan ve amacı Osmanlıların Orta Asya Türkleri ile ilişkilerini pekiştirmek olan Yazıcızade Ali Oğuznâme kitabı da dahil olmak üzere bazı tarihler ortaya çıktı. Ancak gerçek Osmanlı tarih yazıcılığının başlangıcı, Sultan II. Mehmed (1451-1481) dönemine kadar uzanır ve altın çağına Sultan II. Bayezid (1481-1512) döneminde tanık olur ve ataların kahramanlıklarını yücelten haberler ortaya çıkar. Bu yazılar, Osmanlı'nın ortaya çıkışı ile ilgili olaylardan bahsederken bazen objektif olmayıp, aynı döneme tarihlenen Yunanca ve Latince metinlerle karşılaştırılmıştır.

On altıncı yüzyılda, tarih yazımı gelişti ve belgelere veya gerçeklerin ve haberlerin doğrudan ifadelerine odaklanmanın yanı sıra yerel tarihler yazmaya yönelik bir eğilimle karakterize edildi. Bir dizi tarihçi büyük padişahların biyografilerini yazdı¹¹³.

Tarihçiler arasında Osmanlı tarihini olduğu gibi yayınlamaya çalışan yazar Çelebi olarak bilinen Hacı Halife'yi devletin gerçeklerini yaşatma kaynağı olarak görüyoruz. Birçok padişahların çağdaşydı ve bu konuda yazmıştı. Onun kitapları dengesizliği düzeltme çağrısı yaparak devletin krizlerini teşhis etmeye büyük önem veriyordu. Ayrıca Katip Çelebi'nin önerileri başarılı reform deneyimlerine geri dönüş, devlet kurumlarının reformu ve modernizasyonu için önemli bir giriş noktası olarak görülüyordu.

Kendisinden önceki tarih kitaplarının, bu kahramanlıkları tarihçinin bir şartı olması gereken kritik bir sürece tabi tutmadan, padişahları övmeye, onların kahramanlıklarını ve savaşlarındaki ve fetihlerindeki başarılarını yüceltmeye odaklandığını gördüğü için tarih tenkidinin önemini de vurguladı. İşte bu yazıları doğru tarihsel gerçeği ifade etmekten uzak kılan şey buydu.

Böylece, 17. yüzyılda Hacı Halife ve diğer önde gelen tarihçilerin yazıları sayesinde, tarihi olayın yorumunu ve analizini araştıran yapıcı tarihsel eleştiriye dayalı yeni bir tarih yazımı türünün ortaya çıktığını görüyoruz. hakikat, sadece bununla da kalmayıp, ülkenin maruz kaldığı krizlere de çözüm ve çareler bulmaktır¹¹⁴.

¹¹³ Tarif Al-Khalidi, Kitaptan girişe kadar Araplarda tarih düşüncesi , 2021,32-34.

¹¹⁴ Hacı Halife, Tarih İliminde İyi İnsanların Sözleri, 1. baskı, Sohag, 2009, 2-118.

IV. BÖLÜM

Bu bölümde Katip Çelebi'nin en önemli bibliyografik çalışmalarından olan Keşfü'z-Zunun" adlı kitabının incelemesi yer alacak. Bu kitap incelenirken kitabın bölümleri ve konuları, kitabın kaynakları, kitabın faziletleri, önemi ve ona yöneltelen eleştiriler, kitabın basımları ve ekleri ele alınacaktır.

4. KATİP ÇELEBİ VE KEŞFÜ'Z-ZUNUN

Osmanlı'nın en önemli eserlerinden biridir. Arap ve Müslüman alimlerin Arap-İslam düşüncesi ve insan medeniyetindeki çabalarının en büyük bibliyografik delili olarak kabul edilir. kaynakça kelimesi, kitapları tanımlama sanatı veya bilimi anlamına gelir ve orijinal olarak iki kelimedenden oluşur. Bunlardan birincisi (biblion) kitap veya kitapçık anlamına gelir ve ikincisi, (grafik) kopyalama, yazma, çizme anlamına gelir ve bir araya getirildiğinde bu kelime oluşur. Modern çağda var olan ve kaynak bilimini ifade eden yaygın bir terimdir. Tek başına, genel çerçevesi içinde insanın entelektüel üretimini de ele alır¹¹⁵.

Katip Çelebi bu kitabı yazma fikri, sene sonunda (H. 1042/M. 1632) Halep'te ikamet ederken, yazıcılar ve evrakçılar dükkânları arasında gidip gelirken ve Cenab-ı Hakk'tan ilham alarak yazmıştır. Kendi deyimiyle, eserin adı ve bölümlerini kırpıntılar halinde düzenlemeye başlamıştır. Mizanu El-Hak adlı kitabında Haklıyı Seçmede bundan bahsetmiştir¹¹⁶.

Müellif, bir ansiklopediyi andıran bu eseri H. 1062 / M. 1652 yılında tamamlamış, yani müelliflik serüvenini yirmi yıla yakın bir zamana yaymıştır. kitabında şöyle buyurmuştur: *“Ben de literatürün izini sürerek ve tarih kitaplarını tararken gördüklerimi yazdım. Ve dersler, taşan Vehhab'ın kolaylaştırmasıyla gençlik şevki içinde kararınca âlemde düşürdüm. Ama ne zaman bir şey görsem, onu ağartmak için mukadder zamanı gelinceye kadar onu takıyordum ve Allah'ın emri önceden belirlenmiş bir kaderdir, ben de onu sebeplerden biri için başlattım ve kitapta yazan buymuş... ”*¹¹⁷.

¹¹⁵ Ebu Bekir Mahmud Al-Housh, Bibliyografya Bilimine Giriş, 2001, 17-18.

¹¹⁶ Hacı Halife, Mizan EL-Hak, En Haklıyı Seçme Hakkı Ölçeği, İstanbul, 1286, 136 135-136.

¹¹⁷ Hacı Halife, Tuhfat al-Kabir fi Asfar al-Bahar olarak bilinen ve Çelebi'nin yazarı Mustafa bin Abdullah el-Qastantini, düzenleyen ve çeviren, Muhammad Harb ve Tasnim Harb, Dar al-Besir, Kahire, 2016, 1-52.

Yirmi yıl süren tahsilat sürecinden sonra önceki sözlerden anladığımız kadarıyla müellif kitabı tamamlamaya başlamış ve bu da H. 1061-1062 yıllarına yekabül etmiştir. 1050 yılı Taslağının bu bölümünün sonunda işaret ettiği gibi, “*Sad*”, 1050 yılında, *merhum Rabi’ul-Ahir’de, kulların Yaraticısı’nın yardımıyla yazılmıştır*” demiştir. Tam olarak H. 1051 yılında, “*Bütünlük için Allah’a hamdolsun ve insanların efendisine salat ve selam olsun*” dediği transkripsiyon tarihinden anlaşıldığı gibi, *ve onun muhterem ailesi ve ashabi, Kitap, bin elli bir yılının Zilkade ayının yirmi dokuzuncu Pazartesi günü İstanbul’daki evimde tamamlanmıştır, Allah onu musibetlerden korusun*”. diyede ilave etmiştir.

Bu müsveddenin tamamı İstanbul’da Veliyüddin Efendi Kütüphanesi No: 1619’da muhafaza edilmektedir¹¹⁸.

Öyle görünüyor ki müellif, eserin taslağını bütünüyle bitirdikten sonra alimlere sunmuş ve onlar da bunu çok beğenmişler, bu yüzden de bahsettiğimiz gibi kabul ve teşvik gördükten sonra kitabın bir nüshasını tamamlamıştır. Ancak H. 1061 yılında “dal” harfi ile biten bir cilt yazmıştır ve anlaşılan müellifi daha sonra vefat etmiş ve bu kısmı tamamlayamamıştır. El-Mobayed’in cildi Rawan Kushki’nin hazinesinde (2059) numarada saklanmaktadır. Keşfü-Zunun” kitabı hakkında araştırma yapan araştırmacı şöyle demiştir: “*Görünüşe göre yazar, kitabını birkaç cilt halinde yapmak istedi, çünkü el-Mubeyde’nin birinci cildini el-sâ’nın son harfi olan 215. sayfanın sonunda hat sanatıyla bitirdi ve orada şöyle yazdı: Cilt tamamlandı. Bin altmış iki yılında Safer ayının sekizinci Cumartesi günü kitap ve sanat isimleri ve bunu J harfi ile ikinci cilt takip eder, Hamd, Aziz ve Her Şeyi Bilen Allah’a mahsustur.*” (Hacı Halife: Keşfü’z-Zunun: 1/37).

Bu, kitabın yazılma serüveni ve yazılma şartları, bizzat yazar Çelebi’nin bize anlattığı şekliyle, kitabın adı bazı eklemelerden sonra “Keşfü’z-Zunun An Asamiü’l-Kutub ve’l-Funun” olarak isimlendirilir. Yazar, kitabının önsözünde kendisinden bahsetmiş ve kendi el yazısıyla düzenlediği nüshanın sonunda şöyle demiştir: “*Adını da Allah’ın yardımıyla ve başarı ile tamamladığımda koydum:” Kitapların ve Sanatların İsimleri Üzerine Keşfü -Zunun” ve onu en büyük alimlerin, atlıların ve erdemli adamların bir araya gelmesine adadım ve bununla yalnızca halefe fayda sağlamayı ve izlerin ve ataların hatırasını korumayı amaçladım*”¹¹⁹.

¹¹⁸Kara Ballut Ahmed , İslam Miras Tarihi Sözlüğü, baskı,1. Kaysari, 2001 ,5-3704.

¹¹⁹ Hacı halife, Keşfü-Zunun, Londra, 2021, 1-54.

El-Zunun, şüphelenenler ve güvensizlik demektir. Şüphe ve belirsizlik. Keşfü'z-zünun kelime anlamı, kitap isimleri ve fıkıh, tefsir, Kur'an ilimleri, tarih, coğrafya, astronomi ve tıp gibi çeşitli sanatlar hakkında şüphe ve şüpheyi kaldırmaktır¹²⁰.

4.1. Keşfü'z-Zunun Bölümleri ve Konuları

Bir müellif olan Çelebi, ilimlerin tasniflerini ve dallarını zikrettiği kitabını mukaddime veya eşige benzer bir üslupla sunmuş, kendisinden önceki Müslüman âlimlerin bu alandaki gayretlerinden de istifade ederek bu ilimleri düzenlemiştir. Eserin bölümleri şöyledir:

(A) Birinci bölüm, bilginin tanımı ve bölünmesi hakkındaki kısımları içerir.

(B) İkinci bölüm, farklılıklar ve sözler açısından bilimin doğası ile ilgilidir.

(C) Üçüncü bölüm, yazılı bilim ve konusu hakkındadır ve bunların ilkeleri, sorunları ve amacını içerir. Bununla birlikte üç veri şöyledir;

1- Konu araştırmasındaki ilk ifade.

2- İlkelerdeki ikinci ifade.

3- Bilimsel konularda üçüncü ifade.

Ardından bilimle ilgili bölümün sonu.

(D) Dördüncü bölüm, bilimi önemli bölümlere ayırma ve bunların bölümlerini genel olarak açıklama üzerine.

(E) Beşinci bölüm, bilginin rütbeleri, onurları ve ona bağlı olanlar hakkındadır.

1- İlk mecra, şeref ve fazilet

2- İkinci bilgi - o ilim en lezzetli ve en faydalı şeydir ve iki öğretisi vardır:

İlki zevk için, ikincisi, kullanışlılığı açısından.

3- Üçüncü mecra, zararlı sanılan şeyleri, ilmi ve ayıplanma sebeplerini çürütme.

4- Dördüncü mecra, eğitimin bilim safı.

İkinci bölüm daha ayrıntılı olarak incelenmelidir ve incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılır.

(B) İkinci bölüm, bilimlerin ve kitapların kökeni üzerine olup, şu bölümleri içermektedir:

(a) İlk bölüm, yorumları içeren safha ile ilgili.

1- Birinci anlayış, bilginin insan için doğal olduğu ve buna ihtiyacı olduğudur.

2- İkinci anlayış, ilim ve yazmanın medeniyetin gereklerinden olduğudur.

¹²⁰ İbn Manzur, Lisan al-Arab, Dar Sader, Beyrut, 1414 H., 13-272.

3 Üçüncü anlayış, erken bilgi ve kitap.

(b) İkinci bölüm: Kitapların nüzulünün menşei ve insanların ihtilaf ve taksimleri hakkındadır ve içinde şu açıklamalar vardır:

1 - İlk açıklama kitap indirimin hikmeti hakkındadır.

2- İkinci açıklama, insanların mezhep ve dinlere göre kategorileri.

3- Üçüncü açıklama, bilime göre insanların bölünmesi

Ve bu milletlerin ifadelerinde kinayelerde vardır:

1- Birinci dalga, Hindistan halkı arasında.

2- İkinci dalga, dörtnala

3- Üçüncü dalga, Keldaniler arasında.

4- Dördüncü dalga, Yunanlılar arasında.

5- Beşinci dalga, Romalılar.

6- Altıncı dalga, Mısır halkında.

7- Yedinci dalga, İbranilerde.

8- Sekizinci dalga, Araplarda.

c) Üçüncü Bölüm, İslam Ehli ve İlimlerine Dair olup. İşaretleri:

1 - İlk işaret: İslam'ın ilk zamanlarında.

2- İkinci işaret: yazmaya muhtaç

3- Üçüncü işaret: İslam'da sınıflandırılma

Üçüncü ve Dördüncü bölüm daha ayrıntılı olarak incelenmelidir ve incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılır.

(C) Yazarlar ve eserler üzerine üçüncü bölüm: ve adaylıkları içerir:

1- Birinci adaylık: blog ve blog kategorilerinde.

2- İkinci adaylık: açıklamada ve buna duyulan ihtiyaçta.

3- Üçüncü adaylık: Yazar kategorilerinde ve şartlarında.

(D) Dördüncü bölüm, ilim sûrelerinden neşredilen faydalar, görüşler ve fetihleri içerir.

- İslam ilimlerinde birinci görüş.

- İkinci görüş, İslam'da bilgi taşıyanların çoğunlukla Arap olmayanlar olduğudur.

- Üçüncü görüş, bilginin asil sanatlardan biri olduğudur.

- Dördüncü görüş, sıra ile yapılan yolculuğun faydalı olduğudur.

- Beşinci görüş, ilim mahallerinde ve engellerinde. Ve fetihler var (dokuz saydı, bunlar daha çok yönlere benziyor).

- Altıncı görüş, bilimsel ezberin bilimsel fakülte olmadığıdır.

- Yedinci görüş,, ilim edinme şartları ve sebepleri bakımından ve fetihleri (ve on'a kadar sayarak) içermektedir.

- Sekizinci görüş,, ilimden faydalanma ve yayma şartlarında ve içinde fetihler vardır (üç tanesini sayarsak)

- Dokuzuncu görüş, âlimlerin ne üzerinde olması gerektiği ile ilgili.

- Onuncu görüş, öğrenme üzerine ve fetihler içeriyor (bunlardan altı tanesi sayılıyor)

Beşinci bölüm daha ayrıntılı olarak incelenmelidir ve incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılır.

(E) Beşinci Bölüm: Soneklerde sağlanan faydalar ve gereksinimleri içerir:

1-Arap ilimlerinin zarureti

2 - Arap dili ilimlerinin talepleri

3- Edebiyatın gereği.

4- Kafiye ve nesir sanatında yeterliliğin, en azı dışında, uyuşmadığı bir gereklilik.

5- Her sorumlu kişi için bireysel bir yükümlülük olan bilgiyi belirtme gerekliliği.

6- İlim adlarının gerekliliği.

7 -Bazı bilimlerde konu belirtilmemesi şartı.

Çelebi, ilimler ve bunların bölümlerine ilişkin bu girişten sonra, girişte açıklığa kavuşturduğu ve tanımladığı basit bir kurala göre kitapları tasnif etmeye devam eder ve bu durumu şöyle izah eder. *“Sözlüğün harflerine göre düzenledim. tekrar ve muğlaklık için akşam ve esas olarak derleyicisiyle, tarihiyle, eşyasıyla, ayrıntılı tasviri ve cetveli ile yerinde zikrettim. Belki de icabet ve kabul aygırları hakkında rivayet edilenlere atıfta bulundum. Şerhlerin ve dipnotların isimlerini de zikrettim”*. El-Gavaşî'nin kitabını tefsir ettiği, meziyetlerinde evvele geldiği veya geleceği sözleriyle şüpheleri gidermek ve uzaklaştırmak için; Metnin bir menşe olması ve dalın menşeinden sonra anılmasının daha uygun olmasından hareketle. Harflerdeki düzenlemenin himayesinde et-Ta, ed-Dal, er-Ra' ve el-Kaf sûrelerinde sanata eklenmesi veya derlenmesi münasebeti ile zikrettiğim isimlerdir. İbnü'l-Esir'in tarihi, İbn Cerir'in tefsiri, el-Mutenabi'nin Divanı, İbn Zeydun'un mesajı ve Sibeveyh kitabı gibi. El-Kafta şiirler, El-Seen'de en güzel isimlerin açıklamaları zikredilmiştir. Bu durumun açıklamasını müecellif şöyle izah eder.

“Ve dal kitaplarından bahsetmiş olduğum şeyi, onu derleyenin yakîn akidesi ile sınırlandırdım. Arapça olmayan da Türkçe, Farsça veya tercüme ile sınırlandırılır ki müphemlik ortadan kalsın.”¹²¹.

Yazarın kitap dizinlemede yerleştirdiği sanat dallarının alt başlıkları veya adları şunlardır:

- İsimlerin, fiillerin ve kaynakların yapıları
- Kur'an-ı Kerim'in Anlamları.
- İlaç ve üst ve alt etkiler.
- Hadisler ve bölümleri.
- Derslerde, derslerde, inceliklerde, bilimlerde, sanatlarda ve bölgelerde Al-Ahsan.
- Hacılar ile ilgili ritüeller ve hükümler, haberler ve durumlar.
- Farklılık ve anlaşmazlık
- Ahlâk ve münazara, ders ve ilim adabı, arageler ve kırklar, aritmetik, hidayet ve vahiy.
- Minerallerin ve suyun çıkarılması ile ilgili olan.
- Sözdizimi ve şekil bilgisi, retorik ve varlıklar, teklifler ve erkekler, içtihat ve sorular,
- Türetmeler ve okumalar, şecere, tasavvuf ve dil, tarih ve biyografi ve tefsir.

Çelebi'nin yazarının şu şekilde izlediği genel yaklaşımı bir önceki ifadeden çıkarabiliriz:

- 1- Müellif, Keşfü'z-Zünûn adlı kitabını sözlükler üzerine tertip etmiştir.
- 2- Sırasıyla üçüncü ve dördüncü sıradaki isimlerin harflerini dikkate alır.
- 3- Şubeleri esaslara havale etmek, yani örneğin bir tefsirden bahsetmişken, onun açıklamalarını ve dipnotlarını, tarihini ve eşyalarını da beraberinde zikreder.
- 4- Her kitabın ayrıntılı ve sınıflandırılmış açıklaması.
- 5- Bazen icabet ve kabul aygırları hakkında rivayet edilenlere atıfta bulunmuştur.
- 6- Sanata veya eserine eklenmesi münasebeti ile adı anılmayan şey.
- 7- El-Kaftaki şiirleri ve El-Seen'deki En Güzel İsimlerin açıklamalarını aktardı.
- 8- Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere bildiği ve ustalaştığı üç dildeki kadın yazarların isimlerini listeler..Böylece zaman ve mekan boyunca İslam medeniyetinin kırıntılarının bir araya getirir.

¹²¹ Hacı halife, Keşfü-Zunun, Londra, 2021, 1-54.

4.2. Keşfü'z-Zunun Kaynakları

Öncelikle Arapların ve Müslümanların kataloglama ilmine olan ilgilerinden bahsetmeliyiz. Zübeydi'nin Şerhü'l-Kamos'ta dediği gibi, kitap toplamak ve onlarla ilgilenmek anlamına gelen bu ilim¹²².

Ebu Nasr el-Farabi'nin (ö. 399) "Bilimlerin Sayımı" adlı kitabında bilimlerin düzenini ve bölünmesini açıklamaya yönelik ilk girişimini de anmalıyız. Müslümanlar arasında bilgi toplamada bahsedilen ilk çaba ya da ilk kitap kataloğu ise İbn Tayfur'un müellifler kitabıdır.

Bu nedenle, bilimleri düzenlemede ve çeşitli sanatlardaki literatürü kataloglamada birkaç bölüm veya bilgin katmanı vardır, bunlar;

1- Ebu Nasr el-Farabi'nin "İlimlerin Sayımı" adlı kitabında ve alim Sajqolizadeh'in "İlimlerin Düzenlenmesi" adlı kitabında olduğu gibi, bazıları bilimleri sıralamak ve sıralamakla ilgileniyorlardı.

2- Bazıları ilmin tanımını, fıkıh, tefsir, tarih gibi onun altına veya sanata veya tek bir konuya giren kitapların kataloglanmasıyla birleştirdiler. ve Şeyh Ebu'l-Khair Ahmed bin Mustafa bin Halil H. 968 yılında vefat eden ünlü Batashkabri Zadeh, "Mutluluğun Anahtarı" adlı kitabında bunun bir örneğidir ve irade lambasıdır.

3- Bazıları yazarları tercüme etmekle, yazarlarını tanıtmakla, kitaplarının ve yazılarının isimlerini zikretmekle ilgilendi.

4- Bazıları, El-Bağdadi'nin "Bilenlerin Hediyesi" adlı kitabı gibi, yazarların ve yazarlarının isimlerini anmadan zikretmekle yetindiler.

Keşfü'z -zûnûn kitabı, ilimlerin tertibini bir araya getirmek, kitapları ve müelliflerini zikretmek, onları tanıtmak ve tercüme etmekle meşgul olduğu için ikinci kategoriye girer.

Çelebi, Suriye'nin Halep kentindeki kitapçıları ilk gördüğünde bu fikir aklına geldiğinde ve kitapçıya doğrudan erişiminin yanı sıra, kendisinden önce gelen ve bu alanda yazılmış kaynaklara dayanıyordu. kendi şehri Konstantinopolis'teki kitaplıklar, Keşfü'z-Zunun'u kaleme alırken müellifin doğrudan kaynak olarak kullandığı kitapların isimlerini şöyle sıralayabiliriz :

¹²² Muhammed bin Muhammed El-Murtada El-Zübeydi, Sözlüğün Mücevherlerinden Gelin Tacı, Kuveyt, 2008, 16-349.

1-H. 280 yılında ölen İbn Tayfur el-Bağdadi'nin yazıları hakkında haberler. Bu alanda ilk adımı atan kişidir.

2- Hicrî 339 yılında vefat eden Ebu Nasr el-Farabi'nin "İlimler Sayımı" kitabı.

3- El-Fihrist, H. 380 yılında vefat eden İbnü'n-Nadim olarak bilinen Muhammed bin İshak El-Bağdadi içindir.

4-Bilimin Anahtarı, (H. 387) yılında ölen Muhammed bin Ahmed bin Yusuf El-Harizmi.

5 -Hicrî 575 yılında vefat eden İbn Hayr el-İşbîli.

6- Derleyenlerin isimlerindeki kıymetli inci: H. 674 yılında vefat eden İbnü's-Sa'i olarak bilinen Taceddin Ali bin Enceb el-Bağdadi'ye aittir.

7- El-Fihrist: Mücadele için H. 894 yılında vefat eden Muhammed bin Kasım El-Ensari El-Talmisani.

8- H. 900 yılında öldürülen Molla Lutfi'nin Bayezid el-Osmani'nin hazinesi hizmetinde yazdığı İlahi İddialar.

9- Tarihi karalayanlara bir azar duyurusu: (H. 902) yılında ölen alim Al-Shams Muhammed bin Abd Al-Rahman Al-Sakhawi tarafından ve içinde birçok kayıp ve kayıp kitabın adını topladı.

10 - Hicri 911 yılında vefat eden alim Abdurrahman bin Ebi Bekir el-Celal el-Suyuti'nin saflığı ve ilminin tamamlanması.

11- (H. 926) yılında vefat eden İslam şeyhi Muhammed bin Zekeriya el-Ensari bunu tasdik etti.

12- H. 1036 yılında vefat eden Seyyid Muhammed Emin bin Sadr el-Din eş-Şirvani'nin "El-Feva'id el-Hakaniyye" adlı eseri Osmanlı Sultanı I. Ahmed'e hediye edilmiştir.

Ancak Hacı Halife'nin en büyük etkisi H. 968'de vefat eden Essameddin Ahmed Taşkbarizade'nin "Mutluluğun Anahtarı ve Hükümlerlik Kandili" adlı kitabı olmuştur. Yazar Çelebi ile Tashkbarizadeh'in ilimlerin düzenlenmesindeki bölünmelerini karşılaştırmıştır.

Bir başkası Dr. Muhammed Aydın'dır¹²³. "Keşfü'z-Zünun'un ön saflarında yer alan Hacı Halife, Tash Kabir Zadeh'in görüşlerinden ayrılmasına rağmen ondan yine de çok şey aldı. Ancak önceki iki misalde gördüğümüz gibi bazı ilimleri tasrih ederken ona katılmış veya bir şeyi diğerine tercih etmiş veya sözlerden birini tercih etmiştir. Hiç şüphe yok ki bunların hepsi kıymet

¹²³ Mehmet Aydın, "Keşfü'z-Zünûn Adlı Eserin Mukaddimesinde Hacı Halife'nin İlimleri Gruplara ve Sınıflara Ayırmasındaki Üstün Dehası" *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt 1, Sayı 2, 2015, 173vdd.*

kazanıyor. Öte yandan, Hacı Halife'nin Tash Kabrizadeh kitabında gelenleri yorumladığını ve kendisine gerekçe olarak gördüklerini gerekçelendirdiğini görüyoruz.

Dr. Mehmet Aydın'ın Çelebi'nin istifade ettiğine inandığı ilimler ise şunlardır:

1- İlimleri meşru ve gayrimeşru olarak tasnif etmek, yani aklî ilimler ile geleneksel ilimler veya dinî ilimler ile felsefî ilimler olarak bilinen düalizmi.

2- İlimleri nazarî ve amelî olarak tasnif etmek: Mantık, amelî hikmet, amelî tıp ve dikiş ilminin hepsi amelînin içindedir.

3- İlimleri kendileri için olan ve olmayanlar olarak tasnif etmek. Birincisi her ilim ya kendisine yöneliktir ya da kendisine yönelik değildir. Onunla amel hikmeti siyaset bilimi ve ahlak bilimi. İkincisi: kendi başına amaçlanan değil, daha çok yanılmazlığın arandığı bir araçtır. Başkalarında hata, ya manalardaki hata için aranan şeydir, ya da lafzdan veya yazıdan onu anlamaya götüren şeydir¹²⁴.

Hacı Halife'nin Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddık Han el-Kannûci (ö. H. 1307/M. 1889) hakkındaki kitabının, onun ilimleri tanımlama ve tasnif etmedeki bilgilerinin sanki onun gibi olduğunu tespit ettiğimiz "Abjad al-Uloom" adlı eserinde büyük etkisi olmuştur. Hacı Halife'nin "Keşf-i Zünûn" adlı eserindeki kitabının birebir kopyası olup, bu kitabın girişinde ilimleri tanımlayıp tasnif ettiği ilimlerin tasnifini bilmede yakın bir öneme sahiptir.

4.3. Keşfu'z-Zunun Faziletleri, Önemi ve Eleştiriler

Çelebi tarafından kaleme alınan "Keşfu'z-Zunun An Asami el-Kutub ve'l-Funun" adlı kitap, modern çağda Arapça için üzerine atılan kuyruklarla bize kadar gelen en büyük dizin sayılmaktadır. İslami ilim üretimi ve ilimleri ayırmada ve bunların ne olduğunu belirlemede en büyük bibliyografik rehberdir.

Bu kitap ve faziletleri şöyledir:

1- Müellif, kitabında üç dilde bir kitap, bir risale, bir şerh ve bir dipnot olmak üzere on beşe yakın müellifin adını sıralamıştır.

2- Kitapta dokuz bin beş yüz Arap, Fars ve Türk müelliflerinin isimleri yer alıyordu.

¹²⁴ Aydın, M. "Keşfu'z-Zünûn Adlı Eserin Mukaddimesinde Hacı Halife'nin İlimleri Gruplara ve Sınıflara Ayırmasındaki Üstün Dehası" *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt 1, Sayı 2*, (2015). 173-188.

3- Ona üç yüzden fazla ilim konularını, bunların özünü tayin etmiş, tarih ve derslerden, gazetelere gelen kütüphane kitaplarından ve yirmi senedir gördüklerinden eserlerin isimlerini katmıştır.

4- Mirasımızı tanıtmak ve kurtarılabilecekleri kurtarmaya çalışmak için çalışan bölümlerden biridir.

5- Birçok kitabın yazarlarına veya bağlı oldukları ve tabii oldukları bilim dallarına atfedilmeleri.

Dr. Shawqi Banin'e göre Hacı Halife'nin kitabı, çağdaş yazılarında üzerinde bir etki bulamadığımız özellikler açısından benzersizdir. Ona göre:

-Yönlendirmenin doğruluğu, yani kitabı alfabetik sıraya göre doğru yerine koymak, Bir kitap başka bir adla biliniyorsa, onunla ilgili ayrıntıların verildiği yere atıfta bulunulur.

-Çoğu zaman başvurduğu kitapların giriş ve sonuç bölümlerinden bahsetmiş ve böylece yazma nüshaları kontrol etmekle görevli olanların işlerini kolaylaştırmıştır.

-Bu alanda kendisinden önce gelen ve onlardan istifade edenlerin yazılarına atıfta bulunmasında ve bilgileri orijinal kaynaklarına isnat etme hevesinde kendini gösteren ilmi dürüstlük.

- Kitapların sahibine nispet edilmeden doğrudan bakılması, buna “teşhis” denir. bütün bunları edebiyatın izini sürerek, tarih kitaplarına ve derslerine göz gezdirerek gördüm.” Ve bundan da anlaşılacaktır ki O, kitapları sadece duyarak yazmamış, nüshalarını bizzat kendisi görmek istemiştir¹²⁵.

Açıklamayı ve doğrulamasını inceleyen kritik çalışmalardan birinde belirtildiği gibi, yazara atfedilen kusurlara gelince, bunlar:

1- Müellifin Arapçadaki zayıflığı, “Öğrenci Ebu Said” ve “Şeyh Ebu'l-Futuh” ve “El- Şeyh Ebu'l-Abbas) ve benzeri yüzlerce yerde, tıpkı O'nun zikredilmesi ve kadınsı olması konusunda birçok hata yaptığı gibi, sıklıkla kendisine hatırlatılmayı hak ettiğini erkeksi ya da dişil olmayı hak ettiğini zikreder.

2- Yazarın geleneksel kültürünün zayıf olması, ilimleri ve onlar hakkında yazılan kitapları araştıran ansiklopedilerden olmadığı için özellikle âlimlerin isimlerinde, biyografilerinde, tarihlerinde çok fazla hata yapması. ölümleri, kitaplarının adları... Kitabın sekizinci cildi buna şahiddir.

¹²⁵Ahmad Shawqi , “Arap Mirasında Bibliyografik Yazarlık, Cilt, 1, Sayı 1, Marakeş, 1991, 34-35.

3- Kitapta anlaşılması güç bazı gramer hataları ve teknik terminolojiler olduğu gibi hakkında tam bilgi verilmeyen bazı kitapların da varlığı.¹²⁶

Bu hatalar eserin değerini ve kitabın önemini azaltmaz, çünkü müellif, bu durgunluk ve yaratıcılıktan yoksunluk dönemlerinde şahitlik ettiği İslam düşünce tarihinde bir kuantum sıçraması gerçekleştirmiş ve sonrasında bu kitap bir kitap haline gelmiştir. Kendisinden sonra gelen alimler arasında seçkin bir konuma sahip olan kitaplardan, bunun üzerine birçok ekler ve değişiklikler yazılmıştır. Daha ziyade, Avrupalıların onunla ilgilendiğini ve onun doğrulanması, basılması ve Latince'ye çevrilmesi ile ilgilendiğini görüyoruz.

4.4. Kitabın basımları ve ekleri

Kitap ilk olarak Gustav Flügel tarafından Latince'ye çevrilmiş bir Avrupa baskısında yer almıştır. Bu da birinci ve ikinci ciltleri Flugel tarafından Leipzig'de, kalan beş cildi 1835-1835 yılları arasında Londra'da basılan yedi büyük cilt halindedir. 1858 yılında, ikinci baskı ise iki Türk âlimi Şerefettin Yaltkaya ve Rifat Bilge tarafından iki cilt halinde, tabii ki 1941-1943 yılları arasında Türkçe mushafla yapılmış ve bu iki baskıda kitap basılmıştır. bazı ticari baskılarda birden fazladır¹²⁷.

“Keşf-i Zünûn” kitabı ise Avrupa baskısında altıncı cildin 521. sayfasında son bulmaktadır. Cildin geri kalanı ve yedinci cilt ise diğer kitaplardan eklemelerdir. Avrupa baskısının esasen Ragıp Paşa'nın H. 1170'de yazılan nüshasına dayandığı, müsveddenin sonunda müstensihin yazdıklarından yaptığı alıntının gösterdiği gibi, bu nüshasına dayandığı belirtilmektedir ve metni şudur: *“Boşluk kabul edildi. seçkin kişiler ve yazarlar arasında kitap adlarıyla ünlenen Kral Al-Wahhab'ın özeniyle bu kitabı düzeltmek. Ve âlimlerin velisi olan ve faziletli asilzadelere anlayış veren, bana onu düzeltmemi emretti ve durum şu ki, bu kitabın nüshası çok sayıda yazı ile tahrif*

¹²⁶ Hacı halife, Keşfü-Zunun, Londra, 2021, 1-33

¹²⁷ Keşfü'z-zunûn'un ilk ilmî neşrini Gustav Leberecht Flügel, Latince tercümesiyle birlikte yedi cilt halinde gerçekleştirmiştir (I-II, Leipzig 1835-1837; III-VII, London 1842-1858; tıpkıbasımları Beyrut, ts. [Dâru Sâdır]; Beyrut 1992). Mısır (1274) ve İstanbul'da (1310) aynen basılan eserin diğer ilmî neşri, M. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge tarafından mevcut yazma ve basma nüshalarla zeyiller gözden geçirilip müellif nüshasıyla karşılaştırılarak yapılmıştır (İstanbul 1941-1943, 1971-1972; tıpkıbasım, Tahran 1387/1967). Hanifzâde'nin Âşâr-ı Nev'i Keşfü'z-zunûn'un Flügel neşrinin VI. cildinin sonunda, Riyâzîzâde'nin Esmâ'ü'l-kütübi'l-mütemmim li-Keşfi'z-zunûn'u Muhammed Altuncî tarafından Kahire'de (1977), Bağdatlı İsmâil Paşa'nın İzâhu'l-meknûn'u ise I. cildi M. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, II. cildi Kilisli Rifat Bilge neşri olmak üzere Keşfü'z-zunûn ile İstanbul'da basılmıştır (1945-1947, 1972; tıpkıbasım, Tahran 1387/1967). Kutluer, İ. “Keşfü'z-Zunun”, Diyanet İslam Ansiklopedisi 25 cilt, 321-322.

ve tashih edildi ve ben de ona uydum. Cesaret ile isteksizlik arasındaki hakimiyetiyle, muğlaklığın neleri içerdiğini, acizlik, noksanlık, kibir, kayıtsızlık, düşüncelerle meşguliyet ve sebat, kader ne demek olduğunu bildiğim için, Ben de muhterem hocamın getirilerine güvendim. Onun güzel takdiriyle, ben de titizliğin kolunu sıvadım ve yazarın taslağını aldıktan sonra övdüklerini düzenlemeye başladım, böylece kopyacılar yanıldı, çoğu kitap anormallikleri için olmak zorunda olduğundan, bu yüzden hepsini takip ettim. Kitapları, risaleleri, dipnotları, şerhleri ve yazışmaları, kat kat kitaplarını ve toplamı dört yüz cild eden tarih kitaplarını gözden geçirerek, ta ki her kitabı Rabbinin katında bir yardımcı kıldım ve şan ve şereflerin ölümlerini, müstehcen olduktan sonra düzelttim. Belki bazıları ölüm zamanını söylemeyi ihmal etmişler, ben de onu tamamlayıcı olsun ve eksik kalmasın diye zikrettim ve ondan sonra tasnif edilenleri ve ondan sonra gelenleri sıralamasına dahil ettim. var olanlardan eksik kitaplar ve dipnotlar ve vefat tarihinden sonra zikredilen her şey dahil edilir ve kaçırdığı her şey (falanca) kendisinden önce yazılanlardan yazılır, sonra tamamen parıldayana kadar anlaşılır. bir yıl, Rebi'ul-Ehar ayının dördüncü Pazar gününden itibaren bir yıl boyunca güneşin doğuşu. Yedibinden (filandan) sonra yetmiş yüz, öyleyse Cenâb-ı Hakk'tan bizi umumî kereminden mükâfatlandırmasını ve ibadetlerimizi rahmetiyle mükâfatlandırmasını dileriz.O, Rahman'dır, Rahim'dir”.

Kuşkusuz, bu metin, yazarın kopyasında yaptığı değişikliğe atıfta bulunur, böylece içinde olanlara güvenmek, yazarın teknik incelemede veya taslakta yazdıklarını temsil etmez. Bununla birlikte, bu baskının erdemlerinden biri, genellikle kopyacı tarafından eklenen eklemeleri iki parantez arasına koymasındadır, ancak Flügel'in bu nüshaya güvenmesi baskısını bozmuştur.

Türkçe baskıya gelince, sorumlular, yazarın ağartılmış ve müsvedde halindeki el yazısı nüshasını benimsediklerini iddia ettiler, ancak belirtilmesi gereken acı gerçek, eserlerinin çoğunda Avrupa baskısını takip ettikleridir. Ağartılmış ile ilgili o bölümü hariç tuttular, buna ek olarak, yazarın birçok ifadesini değiştirdiler ve birçok yorumumuzda atıfta bulunduğumuz binlerce yerde metni manipüle ettiler ve kendi metinlerini eklediler, sık sık Ragıp'tan alıntı yaptılar. Paşa'nın nüshası, bu yüzden onları nüshaya eklediler, bunun yerine Flügel'in kendi baskısında yazarın metnine bir ek olduğunu belirterek iki parantez arasına koyduğu şeyi metne dahil ettiler¹²⁸.

Kitap, Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun gözetiminde Londra'da Al-Furqan Vakfı tarafından basılan editörlü bir baskı olarak yayınlandı ve metinle ve onun doğrulamasıyla ilgilenen Dr. Bashar Awwad Marouf tarafından yürütüldü. Yazarın İstanbul'daki Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'nde

¹²⁸ Hacı halife, Keşfü-Zunun, Londra, 2021, 1-34-35.

bulunan müsvedde nüshası ile Süleymaniye'deki Revan Köşkü Kütüphanesi'nde bulunan eksik ağartılmış nüsha üzerinde, Türkçe baskıdaki karşılık gelen metin ve farklılıklar, eklemeler ve eksikliklerin kanıtıdır.

Keşfü'z-Zûnun kitabının öneminden dolayı, Çelebi'den sonra gelen âlimlerin çoğu onun üzerine yazmışlar ve bunlar sırasıyla şöyledir:

1. Vahiy üzerine ilk değerlendirilen, Riyad Zadeh olarak bilinen Abd al-Latif bin Muhammed bin Mustafa idi.(ö. 1078 AH / 1667 CE) Adını Esmâ al-Kutub al-Mutamim Likashf al-Zunun koydu.

2. Sonra Muhammed Ezzati Efendi Poushteh Zadeh ona eklendi, AH 1092 / MS 1681.

3. Sonra İbrahim Al-Roumi Al-Arbaji, ö. 1189 H. / 1775 CE, ekledi

4. H. 1196 (MS 1756) yılında ölen Muhammed bin Mustafa el-Bakri, açıklamayı özetlediği ve düzelttiği Hulasat Soruşturma Şüpheleri adını ekledi.

5. Hanif Zadeh H. 1217 / M. 1802'de eklemiştir ve (5000) kitap içermektedir Flugel bu eki Leipzig'de H. 1251-1275 yılları arasında Latince tercümesiyle çıkardığı baskısının altıncı cildine eklemiştir.

6. Şeyhülislam Aref Hikmet'in j harfine ulaştığı kuyruğu, ö.1275-1859.

7. Cemil el-Azm ona iliştilmiş, H. 1352 / M.S 1933'te vefat etmiş ve ona Al-Serr Al-Masun adını vermiş, bin sayfalık bir mukaddime ile açarak İlimler ve İlimler Üzerine El-İsfar adını vermiştir. Seyahatler

8. Hicri 1327 (MS 1909) yılında vefat eden Ali Khabri, ona eklenmiş ve ona Al-Keşf'in dipnotu olan Diya' Al-Ayyun adını vermiştir.

9. İsmail Paşa el-Bağdadi ona ilişti, ö. 1339 H. / 1921 M.S. 1360 H. / 1941 yılında tanışmışlar.

10. Muhammed Es-Sadık El-Nifert, H. 1357 / MS 1938 yılında ona ilhak etti ve ona Salwat Al-Mahzun adını verdi.

11. İsmail Saeb Singer onu alkışladı ve tamamlamadı.

12. 1096 yılında vefat eden Seyyid Hüseyin el-Abbasi el-Nebhani el-Halebi, Keşfü'z-Zunun hakkında özet ve ek niteliğinde bir kitap yazmıştır. Yazarın kaçırdıklarını özetlediği ve ondan sonra yazılanları ona eklediği "El-Satkar El-Cami' El-Athar" adını verdi¹²⁹.

¹²⁹ İbrahim El-Abyari , İnsan Mirası Cilt, 5, Dar Al-Rashad , Kahire,2021, 412.

SONUÇ

Bu çalışmada Asıl adı Mustafa, babasının adı Abdullah olan, Ulemâ arasında Kâtip Çelebi, Dîvân-ı Hümâyün mensupları arasında Hacı Halife diye tanınan Kâtip Çelebi'nin hayatı, kişiliği, karakteri ve bilimsel çalışmaları ve yetiştirilmesi yabancı uyruklu bir öğrenci (Irak) bakış açısı ile ele alınmıştır.

Ayrıca bu çalışmada onun yaşadığı dönemde Osmanlı Devletinin içine düştüğü durum ve Osmanlı ıslahat yazarları Kâtip Çelebi gözünden aktarılmaya çalışılmıştır.

Kâtip Çelebi, XVII. yüzyılın ve gelenekçi ıslahat düşünürlerinin zirvesi olarak görülmelidir. Bunun nedeni birkaç farklı nedeni vardır. Birinci neden, her şeyden önce o İslâm dünyasında siyasi geleneklerin farkındadır ve hem içerik olarak hem de çizdiği çerçeve ile bu gelenekleri takip etmektedir, O aynı zamanda Osmanlı ıslahat geleneğinin de önemli bir temsilcisidir. İkinci olarak Kâtip Çelebi, sadece idarî bir ıslahatı değil, toplumda çürümenin olduğu her alanda yaygın bir ıslahatı teklif eder. Kâtip Çelebi, bu bozulmanın sebeplerini padişahların yetkinliği, askerî sistemdeki değişiklikler, rüşvet ve meşveretin ihmal edilmesi, toplum hiyerarşisinde meydana gelen değişiklikler, israf ve lükse yönelik hayat anlayışının yaygınlaşması, ilmî zihniyetin taklide yönelmesi ve buna bağlı olarak taassubun yaygınlaşması olarak görür.

Çalışmada dâhi bir şahsiyetin mekânında, kitaplar ve kütüphaneler âleminde bu gezintiden sonra, âlim Mustafa bin Abdullah'ın kitap ve sanat adları hakkında “Keşfü'z-Zûnun” adlı kitabı etrafında gerçekleştirilen araştırma yolculuğu gerçekleştirildi. “Keşfü'z-Zûnun” Osmanlının en önemli eserlerinden biridir. Arap ve Müslüman alimlerin Arap-İslam düşüncesi ve insan medeniyetindeki çabalarının en büyük bibliyografik delili olarak kabul edilir.

Hacı Halife olarak bilinen Katip Çelebi, hicri on birinci / miladi on yedinci yüzyılın önde gelen Osmanlı yazarlarından biridir. Buradan yola çıkarak ulaştığımız en önemli sonuçlar üzerinde durmalıyız:

1- Çelebi, tarih, coğrafya, felsefe, siyaset, doğa bilimleri, tıp ve edebiyat gibi ilmî eserlerinin çeşitliliği nedeniyle eşsiz bir şahsiyet olarak kabul edilir.

2- Çelebi, tarih ilmine yeni bakış açıları getirmiş, tarihin eğlence amaçlı bir hikâyeler derlemesi olduğu görüşünü ortadan kaldırmış ve bu bilimin önemini, sağladığı önemli uzmanlık ve deneyimlerle milletlerin rönesansı için son derece önemli olduğunu açıklamıştır. Çelebi aynı

zamanda pek çok tarihi kitap yazmıştır, bunlardan en önemlisi Osmanlı İmparatorluğu'nun yurtdışındaki savaşlarına katılımıyla ilgili kişisel deneyimi olan Al-Fazalah adlı kitabıdır. askerlerin hareketini, silah türlerini ve askeri tahkimatları tanımlamanın yanı sıra, bu gerçeklerin ve olayların ve bu savaşlar sırasında olup bitenlerin canlı bir tanığı olarak kabul edildi ve bunlardaki zaferlerin veya yenilgilerin nedenlerini açıkladı.

3- Çelebi, coğrafyada eski hataları İslam coğrafyacıları ile düzeltmeye çalışmış ve bir Fransız oryantalist ile iş birliği yaparak Atlas Minor'u tercüme etmeye bel bağlamıştır. Amerika kıtasını ilk kez önemli kitabı "Cihannüma"da tarif eden o olmuştur.

4- Cesur ve eleştirel kişiliğiyle Çelebi, yolsuzluk, rüşvet ve adam kayırmacılığın kol gezdiği Osmanlı Devleti'nin meselelerini ıslah etmek için siyaset bilimine çözümler sunabilmiş ve buna "Düstûru'l-Amel li Islahi'l-Halel" adlı kitabıyla katkıda bulunmuştur.

5- Çelebi'nin belki de en önemli eseri, bilgilerini çeşitli ve çeşitli kaynaklardan toplamaya devam ettiği "Keşfü'z-Zunun An Asamiü'l-Kutub ve'l-Funun" adlı eseridir ki bunların en önemlisi budur. Yirmi yıl boyunca ondan önce dükkânlar ve indeksleme kitapları.

6- "Keşfü'z-Zunun" kitabı, Çelebi'nin İslamî bilgi üretimini ve Arap ve Müslüman müelliflerin beşerî ilimlerdeki çabalarını özümlediği yaklaşık (9.500) yazara ait (15.000) kitabın adını toplamasıyla ayırt edildi. H. 11. / M. 17. yüzyıl sonuna kadar uzanan bir zaman diliminde uygarlık ve yer yer uzaysal genişleme, üç kıtayı kapsayan geniş bir coğrafya.

7- Çelebi'nin gayreti sadece Arapça yazılanları saymakla kalmamış, bunun ötesine geçerek Farsça ve Türkçe eserler vermesi ilmî değerini artırmıştır.

8- Çelebi kitabı için hazırladığı mukaddimede (300) kadar ilim türü tanıtmış ve ele aldığı her ilim veya sanatın mahiyetini tanımlamıştır.

9- Kitabın belki de en önemli özelliği, her bir kitaba her bir müellifin doğrudan ulaşabilmesidir. Bizlere, savaşlarda ve istilalarda kaybolmadan önce, eserinin başını, sonunu, konularını yani kapsamlılığını ve doğruluğunu ve bu kitapların kendi zamanından kaldığını anlatmıştır.

KAYNAKÇA

Adıvar, A. Adnan, La science chez les Turcs Ottomans, Paris 1939.

Adıvar, A. Adnan, “Garba açılan İlk Pencere”, Cumhuriyet gazetesi 8-10-1948.

Adıvar, A. Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim, 2.tabı, İstanbul 1943.

Afyoncu, Erhan, “Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler”, Literatür Dergisi, c.1, sayı 2, 2003

Afyoncu, Erhan. “Ayn Ali Hakkında Yeni Bilgiler”, Journal Of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları 39, 2013, 95-128.

Ahmet Refik, Katip Çelebi, Kanaat kütüphanesi, İstanbul 1932.

Ahmet Rifat, Lugat-ı tarihiyye ve Coğrafiyye, c.6, İstanbul 1300.

Akhisârî, Hasan Kâfi (1331), Usûlü'l-Hikem fi Nizâmü'l-Âlem, Hicaz Matbası, İstanbul. Akkaya, M. – Eroğlu, H. (2017), “Gelibolulu Mustafa Ali'nin Nüshatü's Selâtini ve “Adalet” Kavramı”, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 3, 100-111.

Akyavaş Ragıp, “Katip Çelebi”, Zafer Gazetesi 24.10 1957.

Altaş, Eşref, Katip Çelebi'de Islahat Düşüncesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Armağan, Bekir, Katip Çelebi ve Tarihçiliği, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi, 1999.

Aydın, M. “Keşfu'z-Zünûn Adlı Eserin Mukaddimesinde Hacı Halife'nin İlimleri Gruplara ve Sınıflara Ayırmasındaki Üstün Dehası” Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt 1, Sayı 2, 2015, 173-188.

Aydın, Mehmet, Katip Çelebinin İrşadul-Hayara adlı Eseri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1986.

Ayn Ali Efendi, Kavanin-i Al-i Osman der-Hulasa-i Mezarnin-i Defter-i Divan, Giriş: M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1979.

Ayn Ali, Kavânîn-i Âl-i Osmân, Ayn Ali Efendi, Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân, İstanbul 1280- İstanbul 1979.

Barthold, W.-Köprülü, M. Fuat, İslam Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1940.

Babinger, F. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, (Çev. Coşkun Üçok), Ankara, 1992.

- Berker, Şevki, “Büyük Türk Alimi Katip Çelebi ve Tuhfetü’l-Kibar”, Taşpınar, sayı, 68 Afyon 1938.
- Bursalı Mehmed Tahir, Katip Çelebi, Dersaadet 1331.
- Bursalı Mehmed Tahir, Müverrihin-i Osmaniyeden Âli ve Katip Çelebi’nin tercüme-i halleri, Selanik 1322, 18-47.
- Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, c. III, İstanbul 1342.
- Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, (haz. M. A. Yekta SARAÇ), Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2016.
- Cunbur, Müjgan, “Katip Çelebi, Hayatı ve Eserleri”, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, c.VII, sayı 1-2, Ankara 1958.
- Çetin, Mustafa Sami, Katip Çelebi’nin Bilim ve Eğitim Anlayışı, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisan Tezi, 1996
- Damar, Cevdet, “Katip Çelebi”, Hakimiyet, 16-1 1954.
- Delihasan, Abdullah, Katip Çelebi’nin Dini ve İçtimai Görüşleri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Defterdar, Sarı Mehmet Paşa (1987), Devlet Adamlarına Öğütler, (Yay: H. R. Uğural), Ankara.
- Deniz, Gürbüz, Katip Çelebi, Osmanlı, c.VIII, Ankara 1999.
- Deniz, Gürbüz, Katip Çelebinin Eğitim ve Öğretim Anlayışı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Derin, F.Ç., “Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri”, Emekli Öğretmen Dergisi, c.II, sayı 5, Ankara 1960.
- Derin, F. Çetin, “İstanbul Kütüphanelerinde Katip Çelebiye Aid Yazma Eserler, Bir Bibliyografya Denemesi”, Bilgi, sayı 128.
- Derin, Fahri Ç., “Katip Çelebi, Hayatı”, Bilgi, c.XI, sayı 128, İstanbul 1957.
- Derin, Fahri Ç., “Katip Çelebinin Türkçe Fezlekesi”, Bilgi, c.XI, sayı 128, İstanbul 1957.
- Döşemetaş, Ö. “Sadrazam Lütfi Paşa’nın Hayatı ve İlmi Kişiliği” Anasay 5, 2018, 33-50.
- Erdem, M. A. Osmanlı Düzeninde Reform Arayışları ve Katip Çelebi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2009.

Ertaş, K. Mustafa Ali'nin Nasihatü's-Selatin İsimli Eseri”, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011/2, cilt: II, sayı: 4, 2011, 137-153.

Fleischer, C. H. (1996), Tarihçi Mustafa Âli, İstanbul.

Findley, C. (1994), Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, İstanbul.

Fuad Bayrami, “Katip Çelebi, Düsturu'l-amel li islah'il halel”, Mülkiye Mecmuası, sayı 3, 1933.

Gelibolulu, Mustafa Ali, Nüshatü's-Selâtin (Haz. Faris. Çerçi), Birinci Basım, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.

Gökbilgin, Tayyip, “Katip Çelebi”, Cumhuriyet Gazetesi, 25.7.1957.

Gökbilgin, Tayyip, “Katip Çelebi'nin Kronolojik eseri: Takvimü't-tevarih”, Katip Çelebi, TTK, Ankara 1957.

Gökbilgin, Tayyip, “XVII. Asırda Osmanlı Devletinde Islahat ihtiyaç ve Temayülleri ve Katip Çelebi”, TTK, Ankara 1957.

Gökyay, Orhan Şaik, “Katip Çelebi, Hayatı, şahsiyeti ve Eserleri”, Katip Çelebi, Ankara 1957.

Gökyay, Orhan Şaik, “Katip Çelebi, Şahsiyeti”, Bilgi, c.11, sayı 128, İstanbul 1957.

Gökyay, Orhan Şaik, “Katip Çelebi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi c.25, Ankara 2002.

Gökyay, Orhan Şaik, “Katip Çelebiden Seçmeler”, Türk Kültürü, c.7, sayı 76, Ankara 1969.

Gökyay, Orhan Şaik, “Katip Çelebi Hayatı, şahsiyeti ve Eserleri”, Tarih dergisi, c.VIII, sayı 11-12.

Gökyay, Orhan Şaik, Katip Çelebi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

Gökyay, Orhan Şaik, Katip Çelebi: Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler, Türkiye İş bankası Yayınları, Ankara 1982.

Gökyay, Orhan Şaik, Katip Çelebiden Seçmeler, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1968.

Gökyay, Orhan Şaik, Katip Çelebiden Seçmeler, MEB 1991, 3. Cild.

Gövsa, İbrahim Alaaddin, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, İstanbul.

Grammont, Jean-Lois Bacque, “Katip Çelebi Cihannümâsının Bazı Batı Kaynakları Hakkında” Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, İstanbul 2001.

Halil Edhem, Katip Çelebi, Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası, 5.sene, cüz 26.

Hamidullah, Muhammed, Katip Çelebinin El-ilham'ul-Mukaddes Min'el Feyz'il-Akdes'i, c.4, sayı 3-4, İstanbul 1971.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış" Osmanlı, c.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Osmanlılar ve Bilim, İstanbul, 2010.

İpşirli, M. "Hasan Kâfi el-Akhisâri ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-'Âlem" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi sayı 10-11, 1981, 239-279.

İpşirli, M. "Ayn Ali", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, IV, 1991, 258-259.

İzgi, Cevat, Osmanlı Medreselerinde İlim, c.I, İstanbul 1997.

Kabaklı, Ahmet, Katip Çelebi, Tercüman 22.12,1957.

Katip Çelebi, Mizanü'l hakk fi ihtiyari'l ahakk, Haz.Orhan Şaik Gökyay, MEB, 1993.

Katip Çelebi, Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar (Düsturu'l Amel Li- İslahi'l-Halel), Hazırlayan. Ali Can, Ankara 1982, Kültür Bakanlığı.

Katip Çelebi, İslamda Tenkid ve Tartışma Usulü: Mizanu'l Hak fi ihtiyari'l- ehakk, Haz.Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, Marifet Yay., İstanbul 1990.

Katip Çelebi, Mizanü'l hakk fi ihtiyari'l ahakk, Haz.Orhan Şaik Gökyay, Tercüman 1001 Temel Eser, 1980.

Katip Çelebi, Tuhfetü'l-Kibar Fiesfari'l-Bihar, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), Başbakanlık Kültür müsteşarlığı, Ankara 1973.

Katip Çelebi, Tuhfetü'l- Kibar fi Esfâri'l- Bihar, (haz. İdris Bostan), Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018.

Koçu, Reşat Ekrem, "Katip Çelebi", Cumhuriyet 5-IV 1954.

Koman, Mahmut Mesut, "Katip Çelebi'nin 300 Yıl kadar Önce Demokrasiden Bahseden Eseri", c.30 sayı 245, İstanbul 1964.

Korlaelçi, Murtaza, "Taşköprülüzade ve Katip Çelebi'ye Göre Türk Kültüründe Felsefenin Yeri", Felsefe Dünyası sayı 7 Ankara 1993 Türk Yurdu 1992.

Kütükoğlu, "Bekir, Katip Çelebi Fezlekesinin Kaynakları", Vekayinüvis, İstanbul 1994.

Lütfi Paşa (1982), Asafname, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Uğur), Ankara.

- M.Reşat, “Katib Çelebi”, Muhit mecmuası, sayı 50 1932.
- Mehmed Fuad (Köprülü), “Katip Çelebi”, Cumhuriyet 24 şubat 1928 108 Mehmed Süreyya, Sicilli Osmanî , c.IV. s.395, İstanbul 1308-1311.
- Muallim Cevdet, “Katip Çelebi”, Muallimler Mecmuası, sene 4 sayı 38-48, 1926-27.
- Olgun, İbrahim, “Katip Çelebi (1609-1657)” Türk Dili, İbrahim Olgun, c.25, sayı 246, Ankara 1972.
- Öztürk, Necdet, “Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı Üzerine”, Osmanlı, c.8, s.257 78
- Özyurt, Cemalettin, Katip Çelebi'nin Sosyal Görüşleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi, 1991.
- Reşidoğlu, M, “Bizde Ansiklopedi ve Keşfü'z-zünun”, Bilgi, c.11, sayı 128, 1957.
- Sarıcaoğlu, Fikret, “Cihannüma ve Ebubekir b. Behram ed- Dimeşki İbrahim Müteferrika”, Bekir Kütükoğluna Armağan, İstanbul 1991, 121- 128.
- Sarıcaoğlu, Fikret, Katib Çelebi'nin Cihannüması ve Kaynakları, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Selen, Hamit Sadi, “Cihannüma”, Katip Çelebi, TTK, Ankara 1957.
- Sönmez, Süleyman, Katip Çelebi'de Tarih Felsefesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Şapolyo, Enver Behnan, “Katip Çelebi”, Zafer, 25,12-1957 79
- Şehsuvaroğlu, Bedii N, “İlham-al Mukaddes Min-al feyz-al Akdes Risalesi ve Katip Çelebinin İlmi Zihniyeti Hakkında Birkaç Söz”, Katip Çelebi, TTK, Ankara 1957.
- Tahsin, Abdullah, Dünyaca Tanınmış Değerli Bir ilim ve Fikir adamımız: Katip Çelebi, C.1 sayı 6, İstanbul 1972.
- Turan, Ş. “Silâhdar”, DİA. C. XXXVII, İstanbul, 2009, 191-193.
- Türek, Ahmet, Katip Çelebinin Fezleketü'l Akvali Hakkında, Bilgi, sayı 128.
- Türek, Ahmet, “Katip Çelebinin Sullemü'l- Vusul'u” , Bilgi, sayı 128.
- Türkay, Cevdet, “Katip Çelebi'nin Cografyaya dair eserleri”, Son Posta 5- 4 1955.
- Uslu, Mustafa, “17.Yüzyılda Bir Fikir Adamı Katip Çelebi”, Türk Yurdu, c.9, sayı 25(371), Ankara 1989.
- Uzunçarşılı, İ. H. Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara, 1941.
- Uzunçarşılı, İ. H. Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı, Ankara, 1945.

- Ülken, H. Ziya, Türk Tefekkür Tarihi, İstanbul 1933, c.II, s.64-2.Baskı, Yky, İstanbul, 2004
- Ülken, H. Ziya, “Katip Çelebi ve Fikir Hayatımız”, Katip Çelebi, TTK, Ankara 1957.
- Ülkütaşır, M.Şakir, “Katip Çelebi”, sayı 123, Yücel mecmuası, İstanbul 1947.
- Ünver, Süheyl, “Katip Çelebi’nin Cihannümasında Çin ve Hatay Hakkında Verilen Malumatın Kaynağı Üzerine”, Katip Çelebi, TTK, Ankara 1957.
- Yekhlef, Houria, Katip Çelebi ve Süllemül-Vusul’u, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi, 1996.
- Yinanç, M.Halil, “Fezleket Ekval el-Ahyar Hakkında” Katip Çelebi, TTK, Ankara 1957.
- Yöntem, Ali Canib, Katib Çelebi, Yeni İstanbul 13 Nisan 1950
- Yücel, Hasan Âli, Katip Çelebi ve Keşf-el zünun, TTK, Ankara 1957

Bibliyografya (Genişletilmiş Kâtip Çelebi Kaynakçası) Hakkında:

Çalışmanın en sonuna, yani metinde kullanılan referansları içeren “KAYNAKÇA” kısmından hemen sonra, metin içinde kullanılanlardan daha geniş Şekilde ve “BİBLİYOGRAFYA (GENİŞLETİLMİŞ KÂTİP ÇELEBİ KAYNAKÇASI)” eklemeyi uygun buldum. Kâtip elebi hakkında bir nevi genişletilmiş ve Őeilmiř bibliyografya ekleme fikri bu çalışmayı hazırlarken faydalanılan ve 2009 yılında tamamlanan “*Osmanlı Düzeninde Reform Arayışları ve Katip elebi*” konulu bir Yüksek Lisans Tezi sayesinde geliřmiřtir¹³⁰. Aslında bu bibliyografyanın çalışmanın sonuna eklemesindeki amaç, Katip elebi hakkında yazılmış her türlü bilimsel kitap, makale, tez, dergi ve gazete yazılarına elbette tespit edildiği kadarıyla yer vererek Katip elebi’nin gerek Türk gerek İslam ve gerekse Dünya tarihi açısından önemini vurgulamaktır.

Burada Şu hususu da belirtmek isterim ki bu bibliyografyayı oluştururken elbette gözden kaçanlar olmuştur. Benim esinlendiğim ve geliştirdiğim gibi benden sonra da bu tür bibliyografyaların yapılması noktasında bu çalışmanın örnek teŐkil edeceğine inanıyorum.

¹³⁰ Erdem, M. A. Osmanlı Düzeninde Reform Arayışları ve Katip Çelebi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2009.

BİBLİYOGRAFYA (GENİŞLETİLMİŞ KÂTİP ÇELEBİ KAYNAKÇASI)

Abdurrahman, “Katip Çelebi ve İlk defa Olarak İstanbul’da 210 sene Evvel İnhirafı Pusula Tayini”, *Harita Dergisi*, sayı 3, Ankara, 1934

Adıvar, Adnan, *La science chez les Turcs Ottomans*, Paris, 1939.

Adıvar, Adnan, “Garba açılan İlk Pencere”, *Cumhuriyet gazetesi* (8-10-1948)

Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 2.tabı, İstanbul, 1943.

Afyoncu, Erhan, “Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler”, *Literatür Dergisi*, c.1, sayı 2, 2003.

Afyoncu, Erhan. “Ayn Ali Hakkında Yeni Bilgiler”, *Journal Of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları* 39, 2013, 95-128.

Ahmet Refik, *Katip Çelebi*, Kanaat kütüphanesi, İstanbul 1932.

Ahmet Rifat, *Lugat-ı tarihiyye ve Coğrafıyye*, c.6, İstanbul 1300.

Akbulut, Gürbüz, *Osmanlı Medreseleri'nin (1453-1656) Ders Programları ve Katip Çelebinin Bu Konudaki Düşünceleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Akkaya, M. – Eroğlu, H. “Gelibolulu Mustafa Ali'nin Nüshatü's Selâtini ve “Adalet” Kavramı”, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 3, 2017, 100-111.

Aktepe, Münir, “Devletin mali Durumunun Islahına Dair Bir Risale: “Düstu-ru'l-Amel Li İslahi'l Halel”, *Bilgi*, c.11, sayı 128, İstanbul 1957.

Akyavaş Ragıp, “Katip Çelebi”, *Zafer Gazetesi* 24.10 1957

Akyol, İbrahim Hakkı, “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, c.II, 2.Baskı, Ankara 1999.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, 8.Baskı, İstanbul 2001.

Ali Canib, “Katib Çelebi’de Liberallik”, *Hayat Mecmuası*, c. II, sayı 50, Ankara 1927.

Altaş, Eşref, *Katip Çelebi'de Islahat Düşüncesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Armağan, Bekir, *Katip Çelebi ve Tarihçiliği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi, 1999.

Arslantürk, Zeki, *Naima'ya Göre Osmanlı Devletinin Çöküş Sebepleri*, Ankara 1989.

Aydın, Mehmet, *Katip Çelebinin İrşadul-Hayara adlı Eseri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1986.

Aydın, M. “Keşfu'z-Zünûn Adlı Eserin Mukaddimesinde Hacı Halife'nin İlimleri Gruplara ve Sınıflara Ayırmasındaki Üstün Dehası” *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt 1, Sayı 2*, 2015, 173-188.

Ayn Ali Efendi, *Kavanin-i Al-i Osman der-Hulasa-i Mezarnin-i Defter-i Divan*, Giriş: M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1979.

Ayn Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*, İstanbul 1280- İstanbul 1979.

Babinger, Franz, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre werke* Leipzig 1927.

Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (çev. Coşkun Üçok), Ankara, 1992.

Barthold, W.-Köprülü, M. Fuat, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1940.

Baş, Eyüp, *Dil-Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı (XVI.ve XVII yüzyıl örnekleriyle)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2002.

Batur Enis, *Gutenberg Gökadasına Gezi*, 3.baskı, İstanbul 2001.

Berker, Şevki, “Büyük Türk Alimi Katip Çelebi ve Tuhfetü'l-Kibar”, *Taşpınar*, sayı 68 Afyon, 1938.

Berker, Şevki, “Tuhfetü'l kibar ve Katip Çelebi, Şevki Berker”, *Ülkü Mecmuası* c. V, sayı 30, Ankara 1935, 471-475

Berker, Şevki, “Tuhfetü'l-Kibar ve Katip Çelebi”, *Çığır*, sayı 50, Ankara, 1937, 141-143.

Bilkan, Ali Fuat, *Hayri-Name'ye Göre Osmanlı düşünce Hayatı*, Ankara 2002, s.14

Biographie unversel ancienne et moderne. Hadjy Khalifa Paris 1817, c.19, 287-288

- Bolay, Süleyman Hayri, “Klasik Dönem Osmanlı Düşüncesi ve Osmanlı’da Tehafüt Tutkusu”, *Yeni Türkiye* (Osmanlı özel sayısı), sayı 33, 2000.
- Bombaci, Alessio, *Storia della litteratura turca*. Milano 1956, s.367-368
- Brockelman, C., *Geschichte der Arabischen Litarature*, c.II, 2.basım, Leipzig 1941.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Katip Çelebi*, Dersaadet 1331.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Müverrihin-i Osmaniyeden Âli ve Katip Çelebi’nin tercüme-i halleri*, Selanik 1322.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III, İstanbul 1342.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (haz. M. A. Yekta SARAÇ), Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2016.
- Cumbur, Müjgan, “Katip Çelebi, Hayatı ve Eserleri”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. VII, sayı 1-2, Ankara 1958, 1-6.
- Çetin, Mustafa Sami, *Katip Çelebi’nin Bilim ve Eğitim Anlayışı*, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisan Tezi, 1996.
- Damar, Cevdet, “Katip Çelebi”, *Hakimiyet*, 16-1 1954.
- Dantes, Alfred, *Dictionnaire biographique et bibliographique*, Paris 1875, s. 438
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, (Yay: H. R. Uğural), Ankara, 1987.
- Delihasan, Abdullah, *Katip Çelebi’nin Dini ve İçtimai Görüşleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Deniz, Gürbüz, *Katip Çelebi*, *Osmanlı*, c. VIII, Ankara 1999.
- Deniz, Gürbüz, *Katip Çelebinin Eğitim ve Öğretim Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Derin, F.Ç., “Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri”, *Emekli Öğretmen Dergisi*, c.II, sayı 5, Ankara, 1960.
- Derin, F. Çetin, “İstanbul Kütüphanelerinde Katib Çelebiye Aid Yazma Eserler, Bir Bibliyografya Denemesi”, *Bilgi*, sayı 128.

- Derin, Fahri Ç., “Katip Çelebi, Hayatı”, *Bilgi*, c.XI, sayı 128, İstanbul 1957.
- Derin, Fahri Ç., “Katip Çelebinin Türkçe Fezlekesi”, *Bilgi*, c.XI, sayı 128, İstanbul 1957.
- Demir, Remzi, *Philosophia Ottomanica: Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'n- de Türk Felsefesi*, Eski ile Yeni Felsefe Arasında, Ankara, 2006.
- Donado, G. B, *Della Letteratura de Turchi*, Venedig 1688 *Enciclopedia Italiana*, “Haggi Khalifah Mad.C.XVIII, s.308, Milano 1933.
- Döşemetaş, Ö. “Sadrazam Lütü Paşa'nın Hayatı ve İlmi Kişiliği” *Anasay* 5, 33-50, 2018.
- Encyclopedie de l'islam*, “Hadjdji Khalifa, C.II, s.217-218 Paris 1927 Faik Reşad, *Eslaf*, İstanbul.
- Ertaş, K. Mustafa Ali'nin Nasihatı's-Selatin İsimli Eseri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, cilt: II, sayı: 4, 2011, 137-153.
- Erdem, M. A. Osmanlı Düzeninde Reform Arayışları ve Katip Çelebi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2009.
- Ertaş, K. “XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti Islahat Düşüncesi Bağlamında Gelibolulu Mustafa Ali'nin Nasihatı's Selâtin İsimli Eseri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 2, sayı 4, 137-153, 2011.
- Fındıkoğlu, Z.F, “Türkiye’de İbn Haldunizm”, *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953.
- Findley, C. *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform*, İstanbul, 1994.
- Fleischer, C. H. *Tarihçi Mustafa Âli*, İstanbul, 1996.
- Flügel, Gustave, *Die Arabischen Persischen und Türkischen Handschriften*, c.I, Wien 1865.
- Flügel, Gustavus, *Lexicon Bibliographicum et encyclopaedicum*, Leipzig 1835, c.I, s.I-XX.
- Fuad Bayrami, “Katip Çelebi, Düsturu’l-amel li islah’il halel”, *Mülkiye Mec- muası*, sayı 3, 1933.
- Gelibolulu, Mustafa Ali, *Nüşatü's-Selâtin (Haz. Faris. Çerçi)*, Birinci Basım, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.
- Gökbilgin, Tayyip, “Katip Çelebi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 25.7.1957.

Gökbilgin, Tayyip, “Katip Çelebi’nin Kronolojik eseri: Takvimü’t-tevarih”, *Katip Çelebi*, TTK, Ankara 1957.

Gökbilgin, Tayyip, “XVII. Asırda Osmanlı Devletinde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Katip Çelebi”, TTK, Ankara, 1957.

Gökbilgin, Tayyip. *Katip Çelebi, Interprete et Renovateur des Traditions Religieuses au XVIIe Siecle*, TURCICA Revue D’etudes Turques Tome III, Editions Klincksieck, Paris, 1973, 72-79.

Gökyay, Orhan Şaik, “Katip Çelebi, Hayatı, şahsiyeti ve Eserleri”, *Katip Çelebi*, Ankara 1957.

Gökyay, Orhan Şaik, “Katip Çelebi, Şahsiyeti”, *Bilgi*, c.11, sayı 128, İstanbul 1957

Gökyay, Orhan Şaik, “Katip Çelebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklo- pedisi* c.25, Ankara 2002.

Gökyay, Orhan Şaik, “Katip Çelebiden Seçmeler”, *Türk Kültürü*, c.7, sayı 76, Ankara 1969.

Gökyay, Orhan Şaik, “Katip Çelebi Hayatı, şahsiyeti ve Eserleri”, *Tarih dergisi*, c.VIII, sayı 11-12.

Gökyay, Orhan Şaik, *Katip Çelebi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

Gökyay, Orhan Şaik, *Katip Çelebi: Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler*, Türkiye İş bankası Yayınları, Ankara 1982.

Gökyay, Orhan Şaik, *Katip Çelebiden Seçmeler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1968, İstanbul.

Gökyay, Orhan Şaik, *Katip Çelebiden Seçmeler*, 3 cilt, MEB 1991.

Gövsa, İbrahim Alaaddin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul.

Grammont, Jean-Lois Bacque, “Katip Çelebi Cihannümâsının Bazı Batı Kaynakları Hakkında” *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi*, İstanbul 2001.

Güleç, İ. (1998). Bir Bibliyografik Biyografi Denemesi, *Kâtip Çelebi: Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve Keşfü’z-Zünûn’u*, İstanbul.

Hagen, Gottfried, *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit Entstehung und Gedankenwelt von Katib Çelebis Cihannüma*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2003.

Halil Edhem, *Katip Çelebi, Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası*, 5.sene, cüz 26.

Hamidullah, Muhammed, *Katip Çelebinin El-ilham'ul-Mukaddes Min'el Feyz'il-Akdes'i*, c.4, sayı 3-4, İstanbul 1971.

Hammer-Purgstall, Joseph baron von, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Peşte 1827, c.I, s.XXX, c.VI.

Hayat Ansiklopedisi, Katip Çelebi maddesi, c.VI, İstanbul 1934.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı Bilimine Toplu Bakış” *Osmanlı*, c.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlılar ve Bilim*, İstanbul 2003.

İpşirli, M. “Hasan Kâfi el-Akhisâri ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi sayı 10-11, 1981, 239-279.

İpşirli, M. "Ayn Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IV, 1991, 258-259.

İpşirli, Mehmet, *Osmanlı Tarih Yazıcılığı*, Yeni Türkiye Dergisi, Osmanlı Özel Sayısı, 247- 256.

İstanbul Kütüphaneleri Tarih Coğrafya Yazmaları Katalogları, İstanbul 1941-1951

İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c.I, İstanbul 1997.

Hammer-Purgstall, Josep Baron von, *Encyclopedische übersich der wissenschaften des orientis* Leipzig 1804, cilt 1.

Kabaklı, Ahmet, *Katip Çelebi*, Tercüman 22.12,1957.

Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler, TTK, Ankara 1957.

Katip Çelebi Kimdir? Nilüfer, sayı 11 İstanbul 1946.

Katip Çelebi Maddesi, Aylık Ansiklopedi, İstanbul 1946, c.III.

Katip Çelebi, İkdâm gazetesi, 6 teşrinievvel 1311 sayı 443.

Katip Çelebi, *Mizanü'l hakk fi ihtiyari'l ahakk*, Haz.Orhan Şaik Gökyay, MEB, 1993.

Katip Çelebi, *Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar (Düsturu'l Amel Li- İslahi'l-Halel)*, Hazırlayan. Ali Can, Ankara 1982, Kültür Bakanlığı.

Katip Çelebi, *İslamda Tenkid ve Tartışma Usulü: Mizanu'l Hak fi ihtiyari'l- ehakk*, (Haz. Süleyman Uludağ- Mustafa Kara), Marifet Yay., İstanbul 1990.

Kâtib Çelebi. Mîzânü'l-hakk fi ihtiyârî'l-ehakk (İhtilaf İçinde İtidal). (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

Katip Çelebi, Mizanü'l hakk fi ihtiyari'l ahakk, (Haz: Orhan Şaik Gökyay), Tercüman 1001 Temel Eser, 1980.

Katip Çelebi, Tuhfetü'l-Kibar Fiesfari'l-Bihar, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), Başbakanlık Kültür müsteşarlığı, Ankara 1973.

Katip Çelebi, Tuhfetü'l- Kibar fi Esfâri'l- Bihar, (haz. İdris Bostan), Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018.

Kınalızâde, Ali Efendi, *Ahlâk-I Alâi: Devlet ve Aile Ahlakı*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

Koçin, Abdulhakim, “Çağını Aşanlar: Katip Çelebi”, *Bilim ve Teknik* c.24, sayı 288 Ankara, 1991, s. 44.

Koçu, Reşat Ekrem, “Katip Çelebi”, Cumhuriyet 5-IV 1954.

Koman, Mahmut Mesut, “Katip Çelebi'nin 300 Yıl kadar Önce Demokrasi- den Bahseden Eseri”, c.30 sayı 245, İstanbul 1964.

Koman, Mesut, “İrşadü'l hıyara ila tarihü'l Yunan ve'l rum ve'l nasara”, Konya Halkevi aylık Kültür dergisi, sayı 79, 1945.

Korlaelçi, Murtaza, “Taşköprülüzade ve Katip Çelebi'ye Göre Türk Kültüründe Felsefenin Yeri”, Felsefe Dünyası sayı 7 Ankara 1993 Türk Yurdu1992 sayı 407

Krimskiy, A, Ansiklopediçeski slovar, Khadji Halfa maddesi, c.72.

Kütükoğlu, Bekir Sıtkı, Cihannümaya Dair, Bilgi sayı 128.

Kütükoğlu, “Bekir, Katip Çelebi Fezlekesinin Kaynakları”, *Vekayinüvis*, İstanbul 1994.

La Grande Encyclopedie, c.XIX. s.705-706, O.Houdas

Lewis, Bernard, *Müslümanların Avrupayı Keşfi*, Çev. İhsan Durdu, İstanbul 2000

M. Reşat, “Katib Çelebi”, *Muhit mecmuası*, sayı 50, 1932.

- M. Şevki, *Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l -Bihar ve Katip Çelebi*, İstanbul Üniversitesi Mezuniyet tezi, 1932.
- Mehmed Fuad (Köprülü), “Katip Çelebi”, *Cumhuriyet* 24 şubat 1928.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c.IV.s.395, İstanbul 1308-1311.
- Muallim Cevdet, “Katip Çelebi”, *Muallimler Mecmuası*, sene 4 sayı 38-48, 1926-27.
- Muallim Naci, *Esami*, İstanbul 1308.
- Mumcu, A. *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara, 1986.
- Mümtaz Talat, Cihannümanın İlaveli Nüshası, *Ülkü*, c.15.sayı 85, s.41, sayı 86, s.147 Ankara 1940.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c.II, İstanbul 1998.
- Olgun, İbrahim, “Katip Çelebi (1609-1657)” *Türk Dili*, İbrahim Olgun, c.25, sayı 246, Ankara 1972.
- Öz, Mehmet, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, 1.baskı İstanbul 1997.
- Öztürk, Necdet, “Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı Üzerine”, *Osmanlı*, c.8, Ankara, 2002.
- Özyurt, Cemalettin, *Katip Çelebi'nin Sosyal Görüşleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi, 1991.
- Reinaud, M., *Geographie d'Aboulfeda*, c.I, Paris 1848.
- Reşidoğlu, M, “Bizde Ansiklopedi ve Keşfü'z-zünun”, *Bilgi*, c.11, sayı 128, 1957.
- Rieu, Charles, *Catologue of the turkish manuscripts in the British Museum*. London, c.III, 1888.
- Rosenfeld, A.-İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Mathematicians Astronomers and Other Scholars of islamic Civilisation and their work(7th-19th)*, İstanbul 2003.
- Sanal, Haydar, “Katip Çelebiye İsnad Olunan Besteler”, *Bilgi*, sayı 128.
- Sarıcaoğlu, Fikret, “Cihannüma ve Ebubekir b. Behram ed- Dımeşki- İbrahim Müteferrika”, *Bekir Kütükoğluna Armağan*, İstanbul 1991, 121- 128.
- Sarıcaoğlu, Fikret, *Katib Çelebi'nin Cihannüması ve Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisan Tezi, 1990.

Sarıkaya, Yaşar, “Osmanlı Medreselerinde Akli İlimlerin İhmali Meselesi Üzerinde Bazı Mülahazalar” *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi*, İstanbul 2001.

Sarkis, Yusuf İlian, *Mucem al-matbuat al-arabiyye ve 'l mu 'arrebbe*, Kahire 1346-1349.

Selen, Hamit Sadi, “Cihannüma”, *Katip Çelebi*, TTK, Ankara 1957.

Simirnov, V.D., *Mecmua-ı Müntehibat-ı asar-ı Osmaniye*, Saint Petersburg 1891.

Smirnov, B. *Oçerk istorii Turetskoy Literaturi*, Saint Petersburg, 1891.

Sönmez, Süleyman, *Katip Çelebi 'de Tarih Felsefesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Storey, C.A., *Persian Litarature* , section II.

Şapolyo, Enver Behnan, “Katip Çelebi”, *Zafer*, 25,12-1957.

Şehsuvaroğlu, Bedii N, “İlham-al Mukaddes Min-al feyz-al Akdes Risalesi ve Katip Çelebinin İlmi Zihniyeti Hakkında Birkaç Söz”, *Katip Çelebi*, TTK, Ankara 1957.

Şemseddin Sami, *Kamusu 'l-alam*, c.V, s.3806, İstanbul 1314.

Şeşen, Ramazan, “Osmanlılarda Coğrafya”, *Osmanlı*, c.8, Ankara, 2002.

Taeschner, Franz, “Die Vorlage von Hammer's Rumeli und Bosna”, *MO G*, c.II, s.308, 1928.

Taeschner, Franz, “Osmanlılarda Coğrafya”, Tercüme E. Hamid Sadi, *Türkiyat Mecmuası*, c.II, s.271-311 1923.

Taeschner, Franz, *Byzantinisch-neugrichisches Jahrhüchel*, Athen 1930.

Taeschner, Franz, *Das Anatolische wegenetz nach Osmanischen quallen*, Leipzig c.I, s.4-5 Leipzig 1924

Taeschner, Franz, Das Hauptwerk der geografischen litteratur der Osmanen, Katib Çelebi's Cihannüma, *Imago Mundi*, c.I, s.44-47 1935.

Taeschner, Franz, “Die geographischen Literatur der Osmanen”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*. C.LXXVII, s.31, 1923.

Tahsin, Abdullah, Dünyaca Tanınmış Değerli Bir ilim ve Fikir adamımız:Katip Çelebi, C.1 sayı 6, İstanbul 1972.

Taschner, Franz, Zur Geschichte des Djihannuma, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Schprachen zu Berlin Jahrgang 29, 1926.

Thaetcher, G.W, “Hkajji Khalifa”, *The encyclopedia Britanica*, , c.XII,.

Toderini, Giambatista, *Letterature Turchesca*, c.III, Venezia 1787.

Toumarkine, Alexandre, “Katip Çelebi’nin Cihannümasında Abhazistan ve Çerkezistan : Kuzeybatı Kafkasyaya bir Osmanlı Bakışı”, Çev.Ela Gültekin *Toplumsal Tarih*, sayı 40, İstanbul 1977.

Tuncar, Ferit Ragıp-Arıkan, Selahattin, *Voltaire, Bergson, Katip Çelebi, Köprülü Mehmet Paşa*, Öğretmen Dergisi Gençlik Yayınları, Ankara 1955.

Türek, Ahmet, Katip Çelebinin Fezleketü’l Akvali Hakkında, *Bilgi*, sayı 128.

Türek, Ahmet, “Katip Çelebinin Sullemü’l- Vusul’u”, *Bilgi*, sayı 128.

Türkay, Cevdet, “Katip Çelebi’nin Coğrafyaya dair eserleri”, *Son Posta* 5- 4 1955.

Türkay, Cevdet, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İstanbul 1999.

Usnaka, Kerem. "(Katip Çelebi, Mustafa Abdullah Hacı Halife) Katip Çelebi 1609-1657." *Eflâton* c.16, sayı 190 İstanbul 1984.

Uslu, Mustafa, “17.Yüzyılda Bir Fikir Adamı Katip Çelebi”, *Türk Yurdu*, c.9, sayı 25(371), Ankara 1989.

Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara, 1941.

Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara, 1945.

Uzunçarşılı, İ.Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, Ks.II Ankara 1954.

Ülken, H. Ziya, *Türk Tefekkür Tarihi*, İstanbul 1933, c. II, 2. Baskı, YKY, İstanbul, 2004.

Ülken, Hilmi Ziya, “Katip Çelebi ve Fikir Hayatımız”, *Katip Çelebi*, TTK, Ankara 1957.

Ülkütaşır, M.Şakir, “Katip Çelebi”, sayı 123, *Yücel mecmuası*, İstanbul 1947.

Ünver, Süheyl, “Katip Çelebi’nin Cihannümasında Çin ve Hatay Hakkında Verilen Malumatın Kaynağı Üzerine”, *Katip Çelebi*, TTK, Ankara 1957.

Wicherhauser, M, *Wegweiser Zum verstaendnis der Türkischen schprache*, Wien 1858.

Yaltkaya, Şerafeddin, Keşf-el –zunun, c.I, Mukaddime kısmı, İstanbul 1941.

Yekhlef, Houria, *Katip Çelebi ve Süllemül-Vusul'u*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi, 1996.

Yinanç, M.Halil, “Fezleket Ekval el-Ahyar Hakkında” *Katip Çelebi*, TTK, Ankara 1957.

Yöntem, Ali Canib, *Katib Çelebi*, Yeni İstanbul (13 Nisan 1950).

Yücel, Hasan Âli, *Katip Çelebi ve Keşf-el zünun*, TTK, Ankara 1957.

Zeydan, Corci, *Tarih edeb al lugat al arabiyye*, Corci Zeydan, c.III, Mısır 1931.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı,Soyadı: Fatımah Merie Hammood ABBOOSH

Yabancı Dili: Arapça,Türkça

Eğitim Durumu:

Üniversite:Mosul Üniversitesi

Fakülte:Eğitim Fakültesi

Bölüm:Tarih

Mezuniyet Yılı:2011

Yüksek lisans:Kırşehir Ahievran Üniversitesi,Fen Edebiyat Fakültesi
,Tarih Bölümü